



**İSTANBUL MEDENİYET  
ÜNİVERSİTESİ**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TARİH ANABİLİM DALI  
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN KUZEY AFRİKA  
SİYASETİNDE TARİKATLARIN ROLÜ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ayda BEKTAŞ

Haziran-2017





**İSTANBUL MEDENİYET  
ÜNİVERSİTESİ**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TARİH ANABİLİM DALI  
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN KUZEY AFRİKA  
SİYASETİNDE TARİKATLARIN ROLÜ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ayda BEKTAŞ

Tez Danışmanı:  
Prof. Dr. Fehmi YILMAZ

Haziran-2017



## ONAY

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans öğrencisi olan Ayda BEKTAŞ'ın hazırladığı ve jüri önünde savunduğu "Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Siyasetinde Tarikatların Rolü" başlıklı tez başarılı kabul edilmiştir.

### JÜRİ ÜYELERİ

#### **Tez Danışmanı:**

Prof. Dr. Fehmi YILMAZ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

#### **Üyeler:**

Prof. Dr. Bilgin AYDIN

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Gültekin YILDIZ

İstanbul Üniversitesi

### İMZA

.....

.....

.....

**Tez Savunma Tarihi:** 20.06.2017



## ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Alıntılanan başkalarına ait tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini kaynak göstererek atıfta bulunduğum gibi, yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

Ayda Bektaş





## TEŞEKKÜR

Öncelikle gerek ders gerek de tez döneminde desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Fehmi YILMAZ'a ve düzenli olarak tez takibimi yapıp karşılaştığım her güçlükle baş etmemi sağlayan, ihtiyaç duyduğum her zaman kıymetli vaktini bana ayıran, kişisel arşivini benimle paylaşan değerli hocam Prof. Dr. Bilgin AYDIN'a tüm içtenliğimle teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek Lisans eğitim dönemimde engin bilgi ve birikimleriyle bana yol gösterici olan Tarih Anabilim Dalı Öğretim Üyeleri hocalarıma, tezimi okuyarak eleştirileriyle tezime katkı sağlayan hocam Doç Dr. Gültekin YILDIZ'a, lisans eğitimimden itibaren finansal olarak beni destekleyen, bursiyeri olduğum TÜBİTAK'a, tez konusu belirleme dönemindeki süreçte ve sonrasında yardımını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Abdullah ÖZDAĞ'a, iş hayatımı devam ettirirken düzenli olarak yüksek lisans derslerime katılabilmem için elinden geleni yapan yapımcım Meltem İNAN'a, lisans hayatımda ve sonrasındaki akademik çalışmalarımda dostluklarını ve desteklerini her zaman hissettiğim Ayşe ULUTAŞ ve Beyza TOPUZ'a tüm kalbimle teşekkür ederim.

Sevgi, şefkat ve dualarıyla her zaman yanımda olan, desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, her zaman varlıkları için şükrettiğim kıymetli annem, babam, ablam ve eşime minnettarım. Bu tezi annem ve eşimin desteği olmadan yazabilmem mümkün değildi. Motivasyonumu artıran, yazdığım her bölümü tekrar okuyup bıkmadan gerekli düzenlemeleri yapan, sabır noktasında büyük bir özveri gösteren kıymetli eşim Erhan'a ve anneme müteşekkirim.

Ayda BEKTAŞ



## İÇİNDEKİLER

ONAY.....	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	iii
TEŞEKKÜR.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	xi
ÖZET.....	xiii
ABSTRACT.....	xv
GİRİŞ.....	1
<b>1. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN İTTİHAD-I İSLAM POLİTİKASININ DIŞ SİYASETTEKİ ROLÜ.....</b>	<b>6</b>
1.1. Sultan II. Abdülhamid' in İttihad-ı İslam Siyaseti.....	6
1.1.1.Osmanlılık Fikir Akımından İttihad-ı İslam Siyasetine Doğru Yöneliş.....	7
1.1.2.İslamcılığın Doğuşu.....	9
1.1.3.İttihad-ı İslam Stratejisinin Siyasi Hedefleri.....	12
1.2. İttihad-ı İslam Stratejisi ve Halifelik.....	13
1.2.1.İttihad-ı İslam Stratejisini Destekleyici Unsurlar.....	16
1.2.2.Görünürlük Siyaseti Olarak İttihad-ı İslam.....	22
1.2.3.İttihad-ı İslam Stratejisinde Hayırseverliğin Rolü.....	24
1.3. Sonuç.....	25



## **2. II. ABDÜLHAMİD'İN KUZEY AFRİKA'DA TARİKAT SİYASETİ.....28**

### **2.1. Kuzey Afrika'da İslam Birliği Stratejisi ve Tarikatlar.....30**

2.1.1. Siyaset Sahnesinde Tarikatlar.....31

2.1.2. Meclis'i Meşayih Nizamnamesi'nin Düzenlenmesi.....32

### **2.2. Kuzey Afrika'da Tarikat Müessesesinin Üstlendiği Misyon.....35**

2.2.1. Tarikatların Kuzey Afrika'daki Etkinliği.....37

2.2.2. Emperyalist Avrupa'nın Kuzey Afrika'da Tarikatlara Karşı Tutumu..39

## **3. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN KUZEY AFRİKA'DA İLETİŞİM HALİNDE OLDUĞU BAŞLICA TARİKATLAR.....42**

3.1. Rufâîyye.....42

3.2. Şazeliyye.....50

3.3. Senusîyye.....57

3.4. Ticânîyye.....63

3.5. Sonuç.....65

## **4. SONUÇ.....68**

**KAYNAKLAR.....72**

**EKLER.....79**

**ÖZGEÇMİŞ.....101**



## KISALTMALAR

- Bk.** : Bakınız
- BOA** : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- c.** : Cilt
- çev.** : Çeviren
- DİA** : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- drl.** : Derleyen
- Ed.** : Editör
- hızl** : Hazırlayan
- IRCICA** : Research Centre for Islamic History, Art and Culture
- s.** : Sahife
- vol.** : Volume
- yay.** : Yayınları/Yayımlayan





## ÖZET

Sultan II. Abdülhamid devletin kuruluş geleneği olan tekke ve tarikat kültürünü devam ettirmiştir. Bu anlamda Sultan tekkeleri, dergâhları saygıya layık mekânlar olarak görmüş; tarikatların liderlerine ve şeyhlerine büyük bir önem atfetmiştir. Ehl-i Sünnete mugayir olmayan tarikat ve ilim erbabı ile sık sık görüşmüş ve ulemaya hürmet göstermiştir. Bu dönemde tarikatlar devletin sosyo-politik ihtiyaçlarına cevap vermesi bağlamında değerlendirilmiş ve özellikle Arap ve Afrika coğrafyasındaki tarikatlar desteklenmiştir. II. Abdülhamid'in bazı tarikatlara ve bu tarikatların şeyhlerine ayrı bir önem vermesinin sebebi, Müslümanlar lehine değişen demografik durumun sonucu olarak Sultan'ın uyguladığı İslam Birliği stratejisinin bir parçasıdır. İngiltere, Fransa gibi Batılı devletler Osmanlı sultanının 'hilafet' ünvanının gücünü yok etmeye çalışırken, Sultan II. Abdülhamid tarikatları bir anlamda Avrupa'ya karşı bir güç olarak kullanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid Kuzey Afrika'da nüfuz sahibi olan büyük tarikat şeyhlerini madalyalar, nişanlar ve maaşlarla ödüllendirmiştir. Sultan'ın bu dönemde tekkelere maddi destek verip Rufâîyye, Şazeliyye, Senûsîyye ve Ticânîyye tarikatlarına ve şeyhlerine alaka göstermesinin sebebi, geniş kitlelere hitap eden bu tarikatların gücünden yararlanmak istemesidir. Cemaatleri üzerinde nüfuzu olan bu tarikat şeyhlerinin Sultan II. Abdülhamid lehine propaganda yapması geniş bir kitlenin sultana destek vermesi anlamını taşıdığı için Sultan her zaman bu liderlerin desteğini önemsemiştir. Bu sebeple Sultan II. Abdülhamid Şeyh Muhammed Zâfir, Şeyh Ebü'l-Hüda, Feraşet-i Şerife Vekili Seyyid Ahmed Esad Efendi, Şeyh Rahmetullah ya da Hüseyin el-Cisr gibi tarikat temsilcilerini İstanbul'a davet etmiş ve onlar vasıtasıyla mensup oldukları bölgeleri kontrol altında tutmak istemiştir.

**Anahtar kelimeler:** Sultan II. Abdülhamid, İttihad-ı İslam, Kuzey Afrika, Rufâîyye, Şeyh Ebü'l-Hüda, Şazeliye, Şeyh Zâfir, Senûsîyye, Ticânîyye



## ABSTRACT

Sultan Abdulhamid II continued the tekke and tariqa tradition of the empire. In this sense, the sultan saw the tekkes as places worthy of respect. He gave great importance to the leaders of the tariqa and their sheikhs. The Sultan frequently met with the religious leaders and scholars who were not contradictory to the doctrines of Ahl al-Sunnah and respected their opinions and judgements. In this period, the sects were evaluated according to the socio-political needs of the state and in this context especially the Arabic and African tariqas were supported. The reason for why Abdulhamid gives particular importance to certain sects and to the sheikhs of these sects is part of the Sultan's policy of Pan-Islam as a result of the changing demographic situation for the benefit of Muslims. While western states such as Britain and France were trying to destroy the power of the Ottoman 'caliphate', Sultan Abdulhamid II used the sects as a force against Europe.

Sultan Abdulhamid II has rewarded the great tariqa leaders, who are influential in North Africa with medals and salaries. The Sultan Abdulhamid II supported the tariqas and involves in Rufaiyye, Shazaliyya, Senusiyye and Ticianiyye orders and sheikhs because of the desire of the Sultan to take advantage of the power of these sects. Sultan Abdulhamid II invited the representatives of the sects such as Sheikh Abu al-Huda, Sayyid Ahmad al-Asad, Sheikh Rahmatullah or Husayn al-Cisr to Istanbul. The Sultan Abdulhamid II always attached importance to the tariqa leaders who have influence on their communities. As a result, the Sultan gained a large number of sect followers' support in the Pan-Islamist policy.

**Keywords:** Abdulhamid II, Islamic Unity, North Africa, Rufaiyya, Sheikh Abu'l-Huda, Shazeliyye, Sheikh Zafir, Sanusiyya, Tijaniyya.



# GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişikliklerin en somut etkileri 19. yüzyılın ikinci yarısında Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde hissedilmiştir. Sultan 1876 yılında tahta geçtiğinde karmaşık halde bulunan sosyo-ekonomik ve kültürel güçlerle mücadele etmek zorundaydı. Sultan'ın her şeyden önemli olarak yapması gereken şey devletin bekasını sağlayabilmektir. Bu amaçla, Sultan II. Abdülhamid on dokuzuncu yüzyılda hızla değişen koşullarda devletin istikrarını korumak ve sürdürebilmek için İttihad-ı İslam siyaseti çerçevesinde bir toplumsal örgütlenme gerçekleştirmeye çalışmıştır. İttihad-ı İslam fikri imparatorluğun sınırları içerisinde farklı Müslüman grupları tek bir merkezî hükümet etrafında birleştirmeyi amaçlamıştır.

II. Abdülhamid 1789 Fransız İhtilali ile birlikte gelen milliyetçilik akımının etkili olduğu bir dönemde iktidara gelmişti. Bu dönem imparatorluğun sınırlarında yaşayan farklı milliyetten insanların teker teker bağımsızlık mücadelesi başlattıkları, Balkan topraklarının önemli bir kısmının kaybedildiği, İngiltere, Fransa gibi büyük Avrupa devletlerinin sömürge yarışının sürdüğü ve devletin askeri ve fiziki anlamda idaresinin zorlaştığı bir dönemdi. Sultan devletin içinde bulunduğu bu durumla mücadele edebilmek için Müslümanları birlik ve beraberlik içerisinde yaşatmaya çalıştı. Müslüman dünyasıyla olan sosyal, kültürel, dinî, ahlakî ilişkisini artıran hükümdar, olası bir tehdide karşı Müslüman dünyasının desteğini almaya çabaladı. Güçlü bir Müslüman toplum oluşturmak gayesiyle eğitim, ulaştırma(demiryolları), ekonomik kalkınma, sağlık gibi alanlarda geniş çaplı reformlar yapıldı.

Osmanlı Devleti'nin nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturmaya başlamasına paralel olarak Sultan zorunlu biçimde kurtuluşu İslamiyet'in birleştirici gücünde aramıştır. II. Abdülhamid Müslümanların söz konusu birlikteliğini sağlamak için sahip olduğu halife sıfatından yararlanmışır. Sultan halifeliği hem imparatorluğunu dağılmaktan kurtarmakta hem de Müslümanların sömürge yarışıyla olan mücadelesinde önemli bir unsur haline getirmiştir. Sultan İslam dini ve halifelik makamı etrafında örgütlediği Müslüman dünyası sayesinde otuz yıllık süre boyunca devletin toprak bütünlüğünü koruyabilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid kendisinden önce gelen hükümdarların aksine devlet işlerinde hükümet yerine sarayı ön planda tutmuştur. Bürokratik kadrolar hükümet merkezi olan Bab-ı Âli'den Yıldız Sarayına yani Sultan Hamid'in kendi egemenlik alanına geçmiştir. Böylece tek karar mercii sultan II. Abdülhamid'in bizzat kendisi olmuştur.<sup>1</sup> Bu anlamda II. Abdülhamid döneminde, Tanzimat reformlarıyla birlikte gelen merkezileşme fikrinde herhangi bir kesinti söz konusu olmayıp aksine merkezileşme konusunda önemli adımlar atılmıştır. Özellikle haberleşme ve iletişim alanlarında yapılan iyileştirmeler sayesinde merkezî yönetim daha da sağlamlaştırılabilmektedir.<sup>2</sup>

Osmanlı Devleti'nden günümüz Türkiye'sine kadar tarikat müessesesi her dönemde kendine gündemde yer edinmiş bir olgudur. Bu anlamda Sultan II. Abdülhamid döneminde de merkezileşme ve İslam Birliği'ni sağlama adına tarikatların gücünden, imparatorluğun hem merkezinde hem de merkezine uzak olan coğrafyalarda yararlanılmaya çalışılmıştı. Sultan II. Abdülhamid döneminde siyasi arenada aktif rol alan tarikatlar ise gerek tasavvuf gerek tarih alanlarında ilmî bir zemine oturtularak çalışılmış konulardı. Ancak bu çalışmalar II. Abdülhamid döneminde varlığını sürdüren tarikatların ayrı ayrı literatürlerde incelenmesi şeklindeydi. Bu çalışmalar genellikle tarikatları tasavvufî açıdan inceleyen yani kapsamlı biçimde bu tarikatları çeşitli yönleriyle açıklamayı hedefleyen çalışmalardı. İttihad-ı İslam stratejisi kapsamında tarikatların oynadığı role literatürde yer verilmiş olmasına rağmen Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika'da uyguladığı İttihad-ı İslam stratejisi ve bu kapsamda bölgede bulunan tarikatlardan hangi ölçüde yararlandığı ise yeterince araştırılmış konular değildi. Bu tez Sultan II. Abdülhamid döneminde tek tek kendine yer bulan tarikatların bütüncül biçimde ele alınmasını ve Sultan'ın Kuzey Afrika tarikatlarını İttihad-ı İslam stratejisine hizmet etmeleri için kullanması yönünü literatüre kazandırmayı amaçlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasındaki hakimiyeti alanındaki boşluğu doldurmak adına çalışmalar yapan Ahmet Kavas'ın bu alandaki eserleri bu çalışma için ilham verici kaynaklar olmuştur. Ahmet Kavas, Afrika ve Afrikalı Müslümanlar için bir 'müracaat kapısı' olan Osmanlı Devleti'nin bölgedeki varlığını ve sömürgeci

---

<sup>1</sup> Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 180.

<sup>2</sup> Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (İstanbul: İletişim, 2004), s. 122.

hırslarla yayılmaya çalışan emperyalist Avrupa'nın aksine Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki varlığının korumacı bir siyasetten ibaret olduğunu göstermeye çalışmıştı. Bu çalışmada 19. yüzyıl Kuzey Afrika bölgesindeki Osmanlı hakimiyetinin anlaşılması adına Ahmet Kavas'ın çalışmalarına büyük bir önem atfedilmiştir.

Afrika'daki İslam Birliği faaliyetleri B. G. Martin tarafından derin bir ilmî birikimle çalışılmış önemli bir konuydu. Martin "Muslim Brotherhoods in 19th Century Africa" isimli kitabında Senusi, Kadiri ve Şazeli tarikatlarının 19. Yüzyıl Afrikası'ndaki varlığına önemli ölçüde değinmişti. Müslümanlar nezdinde cihad düşüncesinin ifade ettikleri ve önemi yine Martin tarafından işlenmiş bir konuydu. Bu tezde yapmaya çalıştığım ise 19. yüzyıl Afrikasında kendisine yer edinen bu tarikatların Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika siyaseti çerçevesinde değerlendirilmesi olmuştur.

Toplumsal hayatta etkin bir role sahip olan tarikatlardan yararlanma düşüncesinin önemi, merkezileşmeyi sağlamak için tekke ve tarikatların kontrol altına alınmaya çalışılması ve bu kapsamda oluşturulan Meclis-i Meşayih Nizamnamesi, ve tarikat liderlerinin desteğini kazanmak için tekkelere taamiye tahsis edilmesi, şeyh ve dervişlere maaşlar bağlanması, dergahların tamir masraflarının üstlenilmesi, ve resmî merasimlerde tarikat şeyhlerinin önemli davetliler arasında yer alması gibi konular Muharrem Varol tarafından kapsamlı olarak çalışılmış önemli konulardı. Bu çalışmada Muharrem Varol'un çalışmalarından geniş biçimde istifade edilmeye çalışıldı.

Bu tezin birinci bölümünün konusunu 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin giderek küçülen coğrafyasında siyasi manevra alanını genişletmek isteyen Sultan II. Abdülhamid'in iç ve dış politikasının temelini oluşturan İslam Birliği siyaseti oluşturmaktadır. Bu bölümde Sultan'ı İttihad-ı İslam siyasetini uygulamaya götüren ortam hakkında genel bir çerçeve verildikten sonra imparatorluğun sınırları içinde ve dışında bu siyasetin uygulama biçimi ele alınmaktadır.

İslam Birliği düşüncesi değişik topluluklar arasında yaygınlaşan milliyetçilik akımına alternatif olarak bir anlamda 'Müslüman Milliyetçiliği' olarak ortaya çıkmıştır. Zira II. Abdülhamid'in İslamcılık'ı yalnız bir inanç kardeşliği değil aynı zamanda Müslümanların tek bir millet olarak görülmesi üzerine temellendirilmiştir.

İslamcı düşünce Yeni Osmanlılar döneminde fikir olarak kendine yer edinmeye başlasa da kapsamlı bir devlet politikasına dönüştürülmesi Sultan II. Abdülhamid zamanında gerçekleşmiştir.

İttihad-ı İslam siyasetinde Halife sıfatını ön plana çıkaran Sultan bu politikası ile iç siyasetinde Osmanlı Müslüman tebaasının arasında birlik beraberliği pekiştirmeyi, dış siyasetinde ise Müslüman dünyasının kendisine olan bağlılığını artırmayı hedeflemiştir. II. Abdülhamid halife sıfatını dünya Müslümanları üzerinde kullanırken aynı zamanda iktidarının görünürlüğünü artırabilme gayesi de taşımıştır. Sultan II. Abdülhamid İslam Birliği siyaseti kapsamında iktidarının görünürlüğünü artırmak için sınırları içerisinde ve dışında cami, türbe, medrese gibi bir takım imar faaliyetlerine öncelik vermiştir. Avrupalı devletler ise bu durumu bir tehdit unsuru olarak algılamışlardır. Sömürgeci Avrupalı güçler Sultan'ın Halife sıfatının etkisini yok etmek için her türlü propaganda faaliyetlerine başvurmaktan geri durmamışlardır.

Sultan'a destek verici unsurların bulunması etkili bir İslam Birliği siyasetinin uygulanabilmesini sağlamıştır. Dönemin yerel güçleri, büyük İslam âlimleri, tarikat liderleri ve ulema Osmanlı Sultan'ına bu konuda destek vermişlerdir. Hac ibadeti İslam birliği siyaseti kapsamında değerlendirilip ibadet için Mekke'de toplanan Müslümanlara İslam Birliği'nin önemini anlatacak zemin oluşturulmuştur. Ayrıca basının etkili biçimde kullanılıp İttihad-ı İslam fikrine hizmet etmesinin sağlanması İslamcı düşüncelerin geniş kitlelere ulaştırılabilmesi olanağını sağlamıştır.

Tezin ikinci kısmı Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Siyaseti'nde tarikat müessesesinin üstlendiği role odaklanmaktadır. Sultan imparatorluğun merkezine uzak olan Kuzey Afrika coğrafyasında iletişimini bölgedeki tarikatlar ve de İstanbul'a davet ettiği tarikat liderleri vasıtasıyla kurmuştu. Müritleri üzerinde söz sahibi olan tarikat şeyhleri tarikatların toplanma yerleri olan tekke, dergâh ve medreseler aracılığıyla II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetini, sömürge yönetimiyle olan mücadelenin önemini çok sayıda insana anlatabilmişlerdir. Bu sayede, Kuzey Afrika'daki tarikatlar Sultan'ın İslam Birliği siyasetinin ve sömürge yönetimiyle mücadelenin ana aktörleri haline gelmişlerdir. Özellikle Fransa ve İngiltere'nin sömürmek amacıyla gittiği Kuzey Afrika'da bu yayılmaya karşı yerel direnişin oluşturulmasında bölgede bulunan tarikatların büyük katkısı olmuştur. Bu



bölüm Kuzey Afrika'da bulunan tarikatların üstlendiği misyonun anlaşılması için hazırlayıcı bir bölüm mahiyetindedir.

Tezin üçüncü bölümünde Sultan II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam siyaseti kapsamında Kuzey Afrika bölgesinde iletişim kurduğu Rufâîyye, Şazeliyye, Senûsîyye ve Ticânîyye tarikatları ve onların faaliyetleri üzerinde durulmaktadır. Bu kısım 19. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Afrika'da etkili olan tarikatlar hakkında tasavvufî bilgi vermeyi amaçlamamaktadır. Bölümün konusunu yalnızca Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika'da bulunan tarikatlarla ne kapsamda iletişim kurduğunun gösterilmesi oluşturur. Sultan'ın Kuzey Afrika'da İslam Birliği siyaseti kapsamındaki faaliyetleri bazı ikincil literatür kaynakların yanında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler yardımıyla anlatılmaya çalışılmıştır.

Şeyh Ebü'l Hüda Efendi ve Şeyh Zâfir Efendi Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetinin önemini kavramış iki önemli şeyhtir. Sultan'ın sarayının hemen yakınında inşa ettirilen dergâhlarda oturan bu iki şeyh kendilerini Kuzey Afrika ve Arabistan'dan ziyarete gelen müritleri vasıtasıyla imparatorluğun merkezine uzak bu yerler hakkında bilgi edinmişlerdir. Şifahi ve yazılı olarak Sultana sunulan bu bilgiler sayesinde saray ile çevre bölgeler arasında iletişim ağı oluşabilmiştir.

Kuzey Afrika Bölgesindeki diğer bir tarikat olan Senûsî lideri Muhammed es-Senûsî Şeyh Zâfir ve Şeyh Ebü'l-Hüda'ya tanınan ayrıcalıkların kendisine verilmediği gerekçesiyle Osmanlı Sultanı II Abdülhamid'e karşı bir tavır sergilemiştir. Başlangıçta mesafeli bir şekilde yürütülen ilişkiler Avrupalı devletlerin ve özellikle Fransa'nın Tunus'u işgal etmesiyle birlikte zorunlu olarak yakınlaşmıştır. Tunus'un bu işgalden kurtulması için Osmanlı Padişahı ile Senûsî lideri ortak bir mücadele başlatmıştır.

Kuzey Afrika'da Sultan II. Abdülhamid'e karşı duruş sergileyen ve geniş bir bölgede etkili olan Ticânîyye tarikatı, Cezayir'de Fransa sömürmesine razı olarak Sultan Abdülhamid'in İttihad-ı İslam stratejisine destek vermemiştir. Ticânîler varlıklarına zarar gelmedikleri ve dini özgürlükleri kısıtlanmadıkları müddetçe savaşmak istemedikleri için II. Abdülhamid'i İslam Birliği siyasetinde yalnız bırakmışlardır. Şeyh Hamahullah gibi İslam birliği politikasını destekleyen ve sömürge yönetimine karşı savaşan birkaç lideri dışında Ticânîlerden hiç kimse II. Abdülhamid'e destek vermemiştir.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN İTTİHAD-I İSLAM POLİTİKASININ DIŞ SİYASETTEKİ ROLÜ

#### 1.1. Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti

1789 Fransız İhtilâli'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli sorunlarından biri haline gelen çeşitli ulusların bağımsızlık hareketleri ve imparatorluktan kopma çabalarına karşı devletin en etkili silahı Osmanlılık fikri olmuştur. Bu akım ile imparatorluğun sınırları içerisinde yaşayan farklı milletler tek bir Osmanlı Devleti fikri etrafında birleştirilmeye çalışılarak ulusların bağımsızlık hareketinden etkilenmesi önlenmeye çalışılmıştır. Ancak Osmanlılık fikri çerçevesinde yapılan Tanzimat reformlarıyla birlikte gelen eşitlik, dinî özgürlük, çoğulculuk gibi yeni politikalar Osmanlı tebaasını bir arada tutmak konusunda yetersiz kalmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in 1876 yılında Kanuni Esasi'yi ilan etmesi ile birlikte aslında bir anlamda Osmanlılık siyaseti en üst noktasına ulaşmıştır. Ancak özellikle gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı Balkan topraklarının önemli bir kısmının kaybedilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaya başlamıştır. Devletin değişen bu demografik durumuna paralel olarak, Osmanlılık fikrinin işlevsiz hale geldiği anlaşılmıştır. II. Abdülhamid idaresinin belirginleştiği 1878 yılından itibaren ise Osmanlılık siyaseti ikinci plana atılmaya başlanmış ve Müslümanların oluşturduğu çevrede birliği sağlama fikri üzerine kurulu olan İslam Birliği düşüncesi doğmuştur.

Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyılda fiziki ve askeri anlamda artık idare edilemediğini, toprak kayıplarının arttığını, halk arasında huzursuzluğun boy gösterdiğini fark eden sultan II. Abdülhamid devletin otoritesini ve görünürlüğünü artırmaya çalışmıştır. Bu amaçla Sultan II. Abdülhamid, hem iç hem de dış politikasını İslam Birliği stratejisi üzerinden yeniden şekillendirmiştir. Sultan bu strateji ile merkezîyetçi ve İslamcı bir bürokratik imparatorluk kurma ve egemenlik alanını genişletme gayesine ulaşabilmenin peşindedir.<sup>3</sup> Sultan Abdülhamid, uyguladığı bu İslam birliği stratejisi ile Müslüman dünyasıyla olan dinî, sosyal, ahlakî ve entelektüel ilişkisini artırarak olası bir tehdide karşı Müslüman dünyasının desteğini almak ve Müslüman dünyası üzerindeki Avrupa üstünlüğüne son vermenin peşindedir.<sup>4</sup>

II. Abdülhamid, İslam Birliği siyasetini uygulayabilmek için hem merkezî hükümet anlayışını kuvvetlendirmek hem de Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan farklı mezhep gruplarını tek bir çatı altında birleştirmek zorundaydı. Bu sebeple sultan sahip olduğu halifelik ünvanını yani tüm Müslümanların koruyucu ve hamisi olma sıfatını tüm dünya Müslümanları üzerinde devletin görünürlüğünü ve otoritesini artırmak için kullanmıştır. Ve halk üzerinde birleştirici güce sahip olan İslam dininin birleştirici gücü, II. Abdülhamid tarafından devlet politikasına dönüştürülmüştür. Bu bölümün konusunu on dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başlarında Sultan II. Abdülhamid'in uyguladığı İslam birliği politikasının dış politika ekseninde değerlendirilmesi oluşturacaktır.

### **1.1.1. Osmanlılık Fikir Akımından İttihad-ı İslam Siyasetine Doğru Yöneliş**

Osmanlı Devleti on beşinci yüzyılın sonundan itibaren başlayıp on yedinci yüzyıla kadar devam eden periyodunda kendisini Batı'dan üstün saymakla beraber Batı'nın model olarak izlenmesinde bir sıkıntı görmemiştir.<sup>5</sup> Batıcılık olarak bilinen bu düşünceye sahip aydınlar ilerlemenin sağlanabilmesi için Batı'ya başvurmak gerektiğini savunmuşlardır. Ancak, on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Batı'nın takip edilmesine rağmen imparatorluğun artık neden ilerleyemediği sorusu zihinleri meşgul etmeye başlamıştır. Bu konuda değişik görüşler var olsa da en

<sup>3</sup> Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992, s. 134.

<sup>4</sup> Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 151.

<sup>5</sup> Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim, 2006, s. 9.

yaygın görüşlerin batının askeri üstünlüğünün Osmanlı Devleti'ne uyarlanamaması, teknolojik olarak devletin geri kalmışlığı ve 'din bütünlüğünün yitirilmesi gibi sebepler gösterilmiştir.<sup>6</sup>

1839'daki Gülhane Hatt-ı Hümayun (Tanzimat Fermanı) ve ardından 1856'daki Hatt-ı Şerif (Islahat Fermanı) ile yeni bir sosyal yapı oluşturulmuştur. Döneme damgasını vuran bu reformlarla birlikte oluşturulan yapı ile imparatorluğun bütün tebaası kanun önünde eşit bir hale getirilmiştir. Ancak farklı dini gruplara mensup kişilere özellikle gayrimüslimlere geniş ayrıcalıklar tanınması ve Müslüman üstünlüğünün ortadan kalkması imparatorluğun bünyesindeki Müslümanlar arasında huzursuzluğa sebep olmuş ve fikir ayrılıkları belirlemiştir. Yapılan bu reformları 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın akabinde imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları takip etmiştir. Bu antlaşmaların sonunda artık dış devletler Osmanlı Devleti'nin iç politikasında etkin aktörler haline gelmiştir. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan değişik milliyetlere mensup kişilerin ayrılıkçı fikirler beslemesi ve devlete başkaldırması zaten imparatorluğun çok uluslu yapısına zarar vermektedir. Milliyetçilik akımından etkilenen Balkan uluslarının ayaklanması ve buralardaki toprakların zamanla kaybedilmesiyle birlikte imparatorluğu bir arada tutmak için uygulanan Osmanlıcılık politikası işlevsiz hale gelmiştir.

Avrupa'nın yayılcı politika izlediği emperyalist dönemde İslam toplumlarının da siyasi, sosyal, ekonomik yapısı dönüşmeye başlamıştır. 19. Yüzyıl Avrupa'sının sanayileşmesi ile birlikte gelen şehirleşme insanlar arasındaki birliktelik duygusuna zarar vermiştir. Avrupa buna çözüm olarak gelişen kitle iletişimi sayesinde milliyetçilik ideolojisini farklı milletlere mensup halk arasında yaymaya çalışmıştır; ancak bu kavram İslam toplumları için yeni bir kavramdır. İslam dünyası ise milliyetçilik ideolojisi tehdidiyle karşılaşınca, Osmanlı Devleti, İslam'ı bu milliyetçi düşünceye karşı bir silah olarak kullanmaya mecbur kalmıştır. Bu anlamda, İslamcı düşünceyi benimseyenler, milliyetçilik ideolojisinin kendilerine vereceği zarardan korunmak için bir anlamda İslamcı milliyetçilik anlayışı gütmüşlerdir.<sup>7</sup> Başka bir ifadeyle, İttihad-ı İslam milletler arasında keskin ayrımlar

---

<sup>6</sup> Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 10.

<sup>7</sup> Kemal Karpat, "Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslâmik Siyaseti: Yanlış Bir Görüşün Tesbiti", *Onuncu Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*, Ankara: 1986, s. 115.

yaparak değişik topluluklar arasında dūşmanlıklara sebebiyet veren milliyetçilik fikrine alternatif olarak doğmuştur.<sup>8</sup> Böylece 19. yüzyıl İslamcılığından bahsederken aslında İslam etrafında birleşmeyi hedefleyen bir milliyetçi duygudan bahsedilir hale gelinmiştir. Sonuçta, İttihad-ı İslam düşüncesinde hilafetin üstün gücüne inanılsa da aslında bu fikrin bütün Müslümanları ülke, din, dil, renk, ırk farklarının üzerinde yalnız bir inanç kardeşliği değil bir millet olarak görme üzerine inşa edilmiştir.<sup>9</sup> Kemal Karpat, bu konuda iki farklı görüşten bahseder. Avrupalı bakış açısına göre İttihad-ı İslam, ‘Batı uygarlığına ve özellikle Hıristiyan inancına karşı uluslararası bir politik Müslüman hareketidir.’ Bu batılı bakış açısının aksine, Müslümanlar özellikle entelektüeller İttihad-ı İslam’ı ‘yenilenme ve modernleşme hareketi ve Müslümanları harekete geçirme çabası’ olarak tanımlar. Ayrıca Karpat, Osmanlı Devleti’nin bu hareketi Batı sömürgeciliğine karşı kendini savunma biçimi olarak değil, kendi kendini yenileme ve ilerleme amacıyla benimsediğini savunur.<sup>10</sup>

### 1.1.2. İslamcılığın Doğuşu

İslamiyet, ahlaki değerleri belirleyen dinî boyutunun yanında sosyal ve siyasi hayatı etkileyen bir güce sahiptir. Toplumdaki işleyişi sağlayan normları tayin etmesi bakımından sosyal bir boyutu olan İslamiyet’in, yönetici sınıfın yetkileri ve yönetilenlerin hakları gibi bir takım konularda belirleyici olması sebebiyle siyasi bir boyutu da vardır. İslamcılık geleneksel değerlerin, hızlı sosyal ve siyasi değişim ve dönüşümleri karşılayamadığı tarihin yeni seyrinde fikir ve ideoloji olarak yol gösterici bir görev üstlenmiş ve siyasi arenada etkin hale gelmiştir.

İttihad-ı İslam kelimesi ilk olarak Ziya Paşa tarafından 9 Kasım 1868 tarihli Hürriyet<sup>11</sup> gazetesindeki bir makalede kullanılmıştır.<sup>12</sup> Yine aynı gazetede Namık Kemal, Ali Suavi gibi isimler vatan sevgisi ve İslam birliği gibi kavramlara vurgu

<sup>8</sup> Azmi Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, c. 23, s. 471.

<sup>9</sup> Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 353.

<sup>10</sup> Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, and Community in the Late Ottoman State*, New York: Oxford University Press, 2001, s. 18.

<sup>11</sup> 1868-1870 yılları arasında Yeni Osmanlılar tarafından bazı Avrupa ülkelerinde basılan gazetedir. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi en önemli yazarları arasındadır. Mustafa Fazıl Paşa’nın ekonomik, sosyal ve politik yönden bilinçli bir toplum oluşturma arzusu Yeni Osmanlılar’ı bu gazete etrafında birleştirmiştir.

<sup>12</sup> Jacob Landau, *Panislam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme*, Nigar Bulut (çev.), İstanbul: Anka Yayınları, 2001, s.1.

yaparak, sadece Müslüman birliğinin ülkeyi kurtarabilecek bir güce sahip olduğu hakkında yazılar yazmış ve İslam birliği fikrini kuvvetlendirmeye çalışmışlardır.<sup>13</sup> Bu dönemde İttihad-ı İslam ya da Panislamizm kavramları İslamcılık kelimesi ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır. II. Abdülhamid'in Panislamizmi daha önceden Avrupa'da beliren Pan ideolojilerinin fonetik açıdan Osmanlı'ya uyarlanmış şekli olmakla beraber bu ideolojilere karşı bir tepki niteliğindedir.<sup>14</sup> Panislamizm kelimesi o dönem çokça kullanılan Pan-Slavizm, Pan-Hellenizm gibi kullanımlardan etkilenecek 'pan' ekiyle birlikte kullanılmıştır. Yani kelimenin köken itibarıyla gayrimüslimlerin kullanım şekline dayandığını söylemek mümkündür.<sup>15</sup> İslam birliği hareketi köken itibarıyla o dönem Avrupa'da var olan "pan hareketleri"nden etkilenecek Panislamizm şeklinde kullanılmış olsa bile emsalleri gibi çok güçlü ve organize bir Panislam siyasetinden bahsetmek mümkün değildir. Bu anlamda Pan-İslamizmin, Pan-Slavizm, Pan-Germanizm gibi pan hareketleriyle uygulama açısından herhangi bir benzerliğinden söz edilemez.<sup>16</sup>

İslamcılık hakkında yapılmış bazı çalışmalar bu fikrin doğuşunu I. Meşrutiyet dönemine atfetmektedir; bu anlayışı benimseyenler İslamcılık düşüncesinin II. Abdülhamid dönemi ile birlikte ortaya çıktığını savunur.<sup>17</sup> İttihad-ı İslam fikri II. Abdülhamid döneminde sistematik hale getirilmiş ve bir dış politika haline dönüştürülmüştür; ancak bu fikrin doğuşunu II. Abdülhamid dönemine mâl etmek doğru değildir. II. Abdülhamid tahta çıktığında imparatorluk artık eski gücünde olmasa bile toprakları Asya, Avrupa ve Afrika'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. Osmanlı Devleti Adriyatik Denizi'nden Basra Körfezi'ne, Kafkasya'dan Tunus Naibliği'ne kadar yayılan bir bölgeye hâkim durumdadır. Ancak sultan bir taraftan Düvel-i Muazzama'nın tehdidi ve bir taraftan da gayrimüslim cemaatlerin faaliyetleri ile mücadele etmek zorundadır ve içeride de Jön Türkler gibi önemli bir muhalefet hareketi ile karşı karşıyadır. Bu kaos ortamında Sultan'ın tek dayanak noktası İslam Birliği'ne yönelik faaliyetler olmuştur. II.

<sup>13</sup> Bkz: Namık Kemal'in 20 Haziran 1868 tarihli Hürriyet gazetesindeki "Hubbül vatan minel iman" ve "el hakkı yu'la vela yu'la aleyh" isimli makaleleri.

<sup>14</sup> 1870den sonra Avrupa'da kristalleşmeye başlayan "Pan" milliyetçiliklerin Panislamizme örnek olduğu görüşü. Bkz: Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 92.

<sup>15</sup> Landau, s. 2.

<sup>16</sup> Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 35.

<sup>17</sup> Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 80.

Abdülhamid kendisinden önce uygulanan İslamcı politikalarından edindiği tecrübelerle, İslam Birliği düşüncesini siyasi faaliyetlerinin merkezine yerleştirmiştir. Sultan, İslamiyet'in gücünü sadece dış politikada değil, iç siyasetinin de temel dayanak noktası haline getirerek İslamcılık ideolojisine farklı bir boyut kazandırmıştır.<sup>18</sup>

II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetini anlamak için Padişah'ın Batı ile ilişkisini bilmek önemlidir. II. Abdülhamid dönemi yeni kurulan okullarda okuyan ve yabancı dil bilen insan sayısının artması ve padişahın Batı'yı bir bakıma model olarak alması faktörleri düşünüldüğünde Batı fikirlerinin iyiden iyiye anlaşıldığı bir dönemdir. Ancak II. Abdülhamid batıcılığı idari, askeri, teknoloji ve eğitim alanında savunurken, tebaası arasında Müslümanlığı yaymaya çalışmıştır. Yani II. Abdülhamid Batı'yı çok iyi tanıdığı bir atmosferde İslamcılığı yayma gayesindedir.<sup>19</sup>

İslamcılık düşüncesinin kesin olarak hangi tarihte başladığını ve kim tarafından ortaya konulduğunu belirlemek zor olsa da, Yeni Osmanlıların düşünce olarak şekillenmeye başladığı 1860'lara gidilebilir. Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi aydınlar tarafından kurulan bu grup, Tanzimat'la birlikte gelen 'hürriyet' fikrinin özünde sadece devleti kurtarmak amacı taşıdığını, tebaaya gerçek anlamda bir hürriyet getirmediğini düşünmüşlerdir. Şiddetli biçimde hürriyet isteyen Yeni Osmanlılar bunun ancak anayasaya dayalı bir parlamento ile olacağını savunmuşlardır. Bu grup içindeki aydınlar Tanzimat'ın dayandığı temel bir felsefe ve ahlaki değerlerin kökünü oluşturabilecek bir zemin olmadığını iddia etmişlerdir. Zira yenileşme umuduyla çıkılan yolda batıdan aktarılan fikirler Osmanlı Devleti'nin düşünce yapısında bir karşılık bulamamıştır. Bu ahlaki boşluğu doldurmak için temel bir arayışa girişen Yeni Osmanlılar bu boşluğun İslam felsefesiyle doldurulabileceğini düşünmüşlerdir.<sup>20</sup> Yeni Osmanlılar için İslam halka nüfuz etmek, meşruiyet kazanmak, toplumsal örgütlenme sağlamak ve ulema ve şeyhlerin desteğini almak demektir.<sup>21</sup> Yeni Osmanlıların kurtuluşu İslamiyet'te aramaya çalışması aslında bir anlamda İslam'a 'ideolojik' bir boyut kazandırmaktı.<sup>22</sup> Sonuçta

---

<sup>18</sup> François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Ali Berktaş (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 268.

<sup>19</sup> Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 15.

<sup>20</sup> Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 87-88.

<sup>21</sup> Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 208.

<sup>22</sup> Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 88.

İslam 1800'lü yıllarda sosyal pekiştirici gücünün ötesinde, çoğu zaman yeni fikirlerin dayanağı olarak karşımıza çıkan bir güce dönüştürülmüştür. Yeni Osmanlılar ilk kez Avrupa'da çıkardıkları gazete, dergi gibi bazı yayınlarında bir düşünce sistemi olarak "İttihad-ı İslam" kavramını kullanmışlardır. Bu grup, fikirlerine dayanak oluşturmak için İslam Felsefesi, Klasik İslam geleneği, orijinal İslam kaynakları gibi çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. İslamcı düşünceye sahip bu aydınların temel amacı, Tanzimat'la beraber kültürel değerlerini kaybetmeye başlayan Osmanlılara, şeriatın değerlerini tekrar benimsetmeye çalışmaktır. İslamcılar, özellikle 19. Yüzyıl sonlarına gelindiğinde imparatorluğun yaşadığı sıkıntıların artmasıyla birlikte girdikleri arayışta, kurtuluşun ancak Müslümanlar arasındaki kardeşliği pekiştirerek sağlanacağı düşüncesini halka yaymaya çalışmıştır. II. Abdülhamid dönemini bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

İslam Birliği düşüncesini tek bir kişi ya da kurumun düşüncesiymiş gibi göstermek sıkıntılı bir yaklaşımdır. İslamcılığın kökenleri eskiye dayanan ve tek bir kişinin bu misyonu üstlenemeyeceği kadar kapsamlı ve uzun soluklu bir sürecin ürünüdür. Ancak anlaşılacağı üzere modernist İslamcı felsefeyle yapılan ilk çalışmaların Yeni Osmanlılar dönemine ait olduğunu görmekteyiz.<sup>23</sup> II. Abdülhamid döneminde ise İslamcı faaliyetler artık zirve noktasına ulaşmış ve 'iki Müslüman kahvehanede buluşsa, İslam Birliği düşüncesine yönelik faaliyetlerde bulduklarından kuşkulanılmaya başlanılır' hale gelmiştir.<sup>24</sup>

### 1.1.3. İttihad-ı İslam Stratejisinin Siyasi Hedefleri

İttihad-ı İslam düşüncesinin II. Abdülhamid döneminin genel siyaseti haline gelmesinde özellikle 1856-76 yılları arasındaki gelişmelerin payı büyüktür. II. Abdülhamid'in iktidarın başına geçtiği dönem, Düyûn-u Umumiye İdaresi ile birlikte mali kaynakların bir bölümüne el konulması ve diğer birçok alanda Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni tehdit etmesi açısından bir emperyalizm ve sömürgecilik dönemidir. Sömürgeciliğin altın çağı diye bilinen bu dönemde aslında Avrupalı güçler İslam dünyasını kontrol eder konumdaydı. Bu dönemde özellikle İngiliz monarşisinin İslam toplumlarını kolonileştirme ve kontrol etme konusundaki

<sup>23</sup> Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 82.

<sup>24</sup> Orhan Koloğlu, "Dünya Siyaseti ve İslam Birliği", *Tarih ve Toplum* 83, s. 268-273.



üstünlüğünü Fransız, Rus ve Hollanda imparatorlukları takip ediyordu. Avrupa'nın bu emperyalist güçleri Müslümanların yaşadığı bölgelerde on dokuzuncu yüzyıl boyunca nüfuzlarını artırmaya devam ettiler. Bu devletler, herhangi bir Müslüman devletten daha fazla Müslümanları kontrol altında tutan bir konumdaydı. Avrupalı devletler Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini hayata geçirmek için türlü planlar içerisindeydi. Böyle bir atmosferde İslam'ın politik gücünün de farkına varan Avrupalı devletler, hali hazırda büyük sıkıntılar içinde olan Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak için bir taraftan gayrimüslim tebaa arasında ayrılıkçı temayülleri tetiklerken, diğer taraftan Halifenin Müslüman tebaa üzerindeki gücünü kırmaya çalışmıştır.<sup>25</sup> Osmanlı devletini baskı altında tutan Avrupalı devletler ve bilhassa İngiltere, sömürge amacıyla gözlerini Osmanlı topraklarına dikerek yerli halkı Halife aleyhine harekete geçirme faaliyetlerine başlamıştır. İngiltere, bir taraftan cihad fikrinin İslam anlayışında yer almadığını halk arasında yaymaya çalışmış ve bir taraftan da Osmanlı halifelerinin Kureyş'e ait olan halifelik makamını gasp ettiğini söyleyerek Müslümanlar arasında birlik oluşmasını engellemek istemişlerdir.<sup>26</sup> Bu anlamda yayımcı ve emperyalist bir politika güden Avrupa ile baş edebilmek için Osmanlı devleti İslamcı bir politika uygulamıştır.<sup>27</sup> Ve bundan sonra da II. Abdülhamid iç ve dış siyasetini İslam Birliği düşüncesi üzerinden sürdürmüştür.<sup>28</sup>

## 1.2. İttihad-ı İslam Stratejisi ve Halifelik

Kelime olarak "arkadan gelen" anlamına gelen Halife kavramı siyasi anlamda Kur'an-ı Kerim ve sahih hadislerde geçmemektedir. İslam siyaseti temelde erdem, adalet ve meritokrasi gibi kavramlar üzerinden şekillenmiştir; ancak kutsal kitapta kuralları belirlenmiş bir yönetim şekline bahsedilmemiştir. Halife kavramı dünyevi otoriteyi temsilen sonradan ortaya çıkarılmış bir kavramdır. Ancak, Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte devlet yönetimi ihtiyacı hâsıl olmuştur. Hz. Peygamber vefatından önce siyasi bir vekil bırakmadığı için Peygamber'in

<sup>25</sup> David Motadel, "Islam and the European Empires," *The Historical Journal* 55, no. 3, 2012, s. 831.

<sup>26</sup> Bekir Turgut, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti Asya Politikası", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, 1995, s. 13.

<sup>27</sup> Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset," *Divan* 2 1999, s. 168.

<sup>28</sup> Gökhan Çetinsaya, "İsmi olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-Islamizm Politikası Üzerine Bir Deneme," *Osmanlı*, c. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 380.

ölümünden sonra devlet başkanı seçebilmek için bir araya gelen Ensar (Medineliler) İslam'da sınırları çizilmiş bir yönetim biçiminin olmadığını gösterir.

750'de yani Hz. Muhammed (sav)'in ölümünden yaklaşık 120 yıl sonra, Emeviler'in yıkılmasıyla İslam'ın siyasi birliği sona ermişti. Abbasiler'in Emevi Devleti'ne son vermesiyle birlikte İslam dünyasının bozulan birliği, bir grup ayrılıkçının Hz. Peygamber'in soyundan geldiğini iddia ettikleri bir kişiyi halife olarak seçmesi ve Fatimi Devleti'ni kurmasıyla birlikte iyiden iyiye zedelenmiştir. Böylece Müslüman dünyası üç gruba ayrılmış bir duruma gelmişti. Aynı anda Endülüs Emevileri'nde, Abbasiler'de ve Fatimiler'de üç halifenin birden olması hilafetin İslami bir gelenek olmadığını gösteren bir delil niteliğindedir. Bu üç halife de hiçbir zaman halife sıfatının eski anlamına sahip olamamış ve zamanla güçlerini ve politik fonksiyonlarını yitirmişlerdir. Halifeler zamanla sadece dünyevi otoritesi bulunan sultanın yanında dini otoriteyi temsilen bulunan ama aslında hiçbir güçleri olmayan, sultanların siyasi amaçları uğrunda kullanılan kişiler konumuna geldiler. Kahire'de bir grup tarafından bağımsız yeni bir İslam Devleti kuruldu. Abbasiler görünürde var olsa da siyasi anlamda yetkinliğini çoktan yitirmişti. Halifelik, 1517 senesine kadar dönemin yeni gücü haline gelen Memlûkler'de kaldı. 1517 senesinde Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle birlikte halifelik sıfatını Osmanlı hükümdarları taşımaya başladı. Ancak, Osmanlı padişahları sultan II. Abdülhamid'e gelene kadar halifelik unvanını asla siyasi bir araç olarak kullanıp bütün Müslüman dünyası üzerinde manevi bir güç sahibi olmaya çalışmamıştır.<sup>29</sup> Devletin içinde bulunduğu durum sultan II. Abdülhamid'i halife ünvanına vurgu yapmaya mecbur durumda bırakmıştır.

Halife İslam dünyasının en büyük lideri demektir ve sultan II. Abdülhamid İslam birliğini sağlamak için halifeliğin işlevini yeniden canlandırmak zorundaydı.<sup>30</sup> Zira tek bir halife idaresi altındaki birleşik bir İslam Dünyası fikri, İslam dininin kendisi kadar eski olan temel bir anlayıştı. Bu nedenle, II. Abdülhamid döneminde halifelik sıfatı, sultanın İslamcı siyasetinin hem iç hem de dış cephesinde hep en merkezde yer almıştır. Sünni İslam'a göre, İslam dünyasının halifesi dini liderliğinin

<sup>29</sup> Azmi Özcan, "Hilafet", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, c. 17, s. 546.

<sup>30</sup> E. Caesar Farah, *Abdülhamid II and the Muslim World*, İstanbul: ISAR Foundation, 2008, s. 263. Selim Deringil, "The Struggle against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda," *Die Welt des Islami New Series* 30, no. 4, 1990, s. 45.

ötesinde başka anlamlar da ifade eder. Halife Müslümanların reisi olduğu için “imam” (İmam el Müslimin) ve idari mekanizmanın başında bulunan ve emretme yetkisine sahip kişi olarak da “emir” (Emire’l Müminin) olarak bilinir. Ayrıca resmî yazışmalarda, siyasî ve askerî yetkileri de vardır.<sup>31</sup> Halife sıfatını taşıyan ve hilafetin tüm bu gücüne sahip olan Osmanlı Devleti’nin sultanı, özellikle merkeze uzak eyaletlere ulaşıp halifeliğin gücünü kullanarak otoritesini artırmaya ve bu uzak eyaletlerin de desteğini kazanmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, İttihad-ı İslam siyaseti Sultan’a iki yönlü başarı getirebilirdi. İlk olarak gözlerini Osmanlı topraklarına dikmiş Avrupalı devletlerin rekabet duygusundan faydalanarak Avrupalı devletleri birbirine düşürülebilirdi. İkinci olarak halifeliğin gücü ile hem devletin sınırları içindeki hem de dışındaki Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği sağlayarak bu siyaseti batıya ve Rusya’ya karşı tehdit edici bir unsur olarak kullanabilirdi.<sup>32</sup> II. Abdülhamid hem iç hem de dış politikada bu gayelere ulaşmak için halifeliğin gücünden etkin biçimde yararlanmaya çalışmıştır.

İngiltere, Fransa Hollanda gibi ülkelerin sömürge tehdidi altında bulunan Müslümanlar, İslam dünyasının güçlü devleti ve halife sıfatıyla Osmanlı hükümdarına yardım talep etmek için elçiler göndermişlerdir. Bu Müslüman dünyasının yardım talepleri Sultan Hamid tarafından karşılanarak İslamcı kuvvet pekiştirilmeye ve Halifeliğin siyasi gücünün egemenlik alanı genişletilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid döneminde dünya Müslümanlarının yardım için Osmanlı Devleti’ne müracaat etmeleri, padişahın halife sıfatıyla İslam birliği politikasını uygulamasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca, bu yardım talepleri Osmanlı tebaası arasında devletlerinin hala güçlü olduğu hissini uyandırmıştır.

II. Abdülhamid sömürge altına girmiş Müslümanlara ulaşmak için bu bölgelerin idarecileriyle iletişim kurmaya çalışmıştır. Sultan II. Abdülhamid’in Afrika’da neredeyse bütün kabilelerde temsilcilerinin olduğu bilinmektedir. Çoğu zaman tarikat temsilcileri olan bu kişiler Afrika’dan Japonya’ya hatta Çin’e kadar geniş bir coğrafyaya gönderilmiştir. Bu şeyhler uluslararası bir boyut kazanan

---

<sup>31</sup> Bernard Lewis, *Islam: Politics and War*, London: Princeton, 1974, s.159.

<sup>32</sup> Zekeriyâ Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yayınları, 1992, s. 34.

hilafetin gücünü kanıtlamak adına gittikleri ülkelerde padişah adına hutbe dahi okutmuşlardır.<sup>33</sup>

Sultan II. Abdülhamid İstanbul'u İslam Birliği siyasetinin merkezi olarak kullanmıştır. İslamcı stratejiye sempatiyle yaklaşan ve bu politikaya hizmet eden İslam dünyasının önemli isimleri, yine halifelik sıfatı kullanılarak sık sık İstanbul'a davet edilmiştir. Sultan Hamid İstanbul'a davet ettiği şeyhler, din ve devlet adamları ve danışmanlarıyla birlikte İslam Birliği konusunda yürütülecek faaliyetlerini dış politikada en etkin biçimde nasıl kullanabilecekleri konusunda çalışmalar yürütmüştür.

Sultan, halifelik sıfatından aldığı güçle İslam Birliği politikası izlerken Müslüman dünyasına cihad fikrinin önemini anlatmaya çalışmıştır. Cihad çağrısı sultan II. Abdülhamid'in elindeki en güçlü silahlardan biridir. Müslümanların halifesi sıfatıyla dinî otoriteyi elinde tutan Abdülhamid yönetimi, İslam Birliği faaliyetlerini resmî ve resmî olmayan yollardan yürütmeyi sürdürmüştür. Cihad düşüncesiyle, İslam Birliği propagandası sadece huzur ortamlarında değil, savaş zamanlarında da önem kazanmıştır. Zira sultanın cihad çağrısı Müslümanları herhangi bir savaş durumunda ayaklanmaya ve onları Hıristiyanlara karşı savaşa hazır duruma getirme gücüne sahiptir.

### **1.2.1. İttihad-ı İslam Stratejisini Destekleyici Unsurlar**

Sultan II. Abdülhamid'in Müslümanlar arasında birliği sağlamaya çalışırken yalnız olmaması, padişahın bu siyasetini destekleyicilerinin olması Sultanın İslamcı faaliyetlerini daha kolay yürütebilmesini sağlamıştır. Tarikat liderlerinin ve dönemin yerel güçlerinin desteği, çeşitli bölgelere gönderilen şeyh ve ajanların yardımı, hac siyaseti, bazı dernek ve cemiyetlerin çalışmaları, gazete, dergi gibi yayın araçlarının İttihad-ı İslam siyaseti için propaganda aracı olarak kullanılması ve dönemin bazı entelektüellerinin desteğiyle Abdülhamid'in uyguladığı İttihad-ı İslam siyaseti geniş bir bölgede etkili olabilmıştır.

II. Abdülhamid imparatorluğun hem merkezinde hem de özellikle Arap dünyası, Afrika ve Asya gibi merkeze uzak bölgelerde İslam Birliği faaliyetlerini

---

<sup>33</sup> İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2007, s. 50.

yürütürken en önemli desteği tarikat liderlerinden almıştır. Sultan, tarikat liderlerinin tebaa üzerindeki etkisini bildiği için onları siyasi bir güç olarak kullanmaya çalışmış ve onlar vasıtasıyla kendisinin taşıdığı Halife sıfatını, bu sıfatın İslam dinindeki önemini devletin merkezine uzak bölgelerde de hissettirmeye çalışmıştır. Önemli tarikat liderlerinin yazdığı risaleler kısa sürede geniş bir coğrafyada İslam Birliği siyasetine hizmet eder konuma gelmiştir.

İttihad-ı İslam politikası uygulanırken tarikat liderlerinin desteği sultan için çok önemliydi. Özellikle Kuzey Afrika'da çok sayıda müridi bulunan Senusiye tarikatının lideri Muhammed-es Senusi'nin babasına sarf ettiği şu cümleler İttihad-ı İslam politikası için tarikat liderlerinin önemini gösterir:

“Bu kadar sultan ve umeraya, bu kadar meşayih ve ruesaya rağmen bugün alem-i İslam çobansız bir koyun sürüsüne benziyor. Her yerin müridleri, Fadılları var, lakin alem-i İslamı birleşme noktasına, bir gaye ortaklığına sevk edebilecek umumi ve hakiki bir mürid yok. Din-i mübinimiz tevhid ve ittihad üzerine tesis edilmiş iken alem-i İslamın her tarafında ihtilaf ve ayrılık var. Her tarafı cehalet kaplamış, çünkü ulema ve meşayihde bilgiyi, irfanı yayma emeli, din gayreti kalmamış. Bakınız Sudan ve Sahra'da hala sürülerle putperest vardır! Meskün yerlerdeki bütün mescidlerde ilmiyle âmil olmayan sürülerle ulema var iken bunlar rahat; bu biçarelere hidayet yolunu göstermeyi akıl etmiyorlar! Ahval-i alemleri, gelen kabilelerdeki kulağı delik şahıslardan öğreniyorum. Her tarafta mağlub oluyoruz. Memleketler, mamureler gidiyor. İslam bir uçuruma doğru koşuyor. Bunu gören, çare düşünen yok.”<sup>34</sup>

Görüldüğü üzere İslam âlimleri tarafından da İslam âleminin ahvali fark edilmiş ve bir lidere duyulan ihtiyaç gündeme getirilmişti. Sultan II. Abdülhamid'in bu misyonu üstlenmesiyle birlikte ulema ve tarikat liderlerinden destek bulmuştur.

Sultan II. Abdülhamid merkezi otoriteyi güçlendirmek için tarikatlardan başka dönemin yerel güçlerinin desteğini almanın zorunluluğunun da farkındaydı. Bu nedenle tebaası arasında saygınlığını yeniden kazanmak ve otoritesini artırmak için yerel güçlerin desteğini sağlamaya çalışmıştır. İmparatorluğa uzak eyaletlerdeki güçlü eşrafi sık sık saraya davet ederek onların kendisi ile işbirliği içerisinde hareket

---

<sup>34</sup> Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Senûsiler ve Sultan Abdülhamid: Asr-ı Hamîdi'de Âlem-i İslam ve Senûsiler*, İsmail Cömert (haz.), İstanbul: Ses Yayınları, 1992, s. 38-39.

etmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, sultan imparatorluk içerisindeki fikir birliğinin ancak İslami birlik ile mümkün olacağını yerel güçlere anlatmıştır.<sup>35</sup>

Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetine destek unsuru olan bir başka faaliyeti değişik bölgelere ajanlar göndermek olmuştur. Ajanlar gittikleri yerlerde tek bir merkez etrafında birleşmek fikrinin önemini anlatmışlardır. Sultan II. Abdülhamid'in Hicaz'dan Afrika'ya, Uzak Doğu'ya kadar değişik bölgelerde faaliyet gösteren İslamcı siyasete hizmet eden bu temsilcileri Ebü'l-Hüda, Şeyh Rahmetullah, Seyyid Hüseyin el-Cisr gibi tarikat şeyhleri ve çoğu zamanda faaliyetlerini gizli olarak yapan mollalar olmuştur. Tarikat liderleri faaliyetlerini açık bir şekilde yaparken mollalar bu faaliyetleri gizli ajanlar olarak yapmaya çalışmıştır.<sup>36</sup> Çoğu şeyh olan bu ajanların bazıları tarikatlarla işbirliği içinde hareket etmiştir. Ajanlar gittikleri yerlerde Kur'an-ı Kerim'ler dağıtarak propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Sayıları çok olmamakla birlikte tüccar ya da iş adamlarından oluşan bir ajan grubu da olmuştur ki bunların etki alanları çok geniştir. II. Abdülhamid bu ajanlardan özellikle Fas'a gönderilenlere ayrı bir önem atfetmiştir çünkü Fas, o zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilemeyen Kuzey Afrika'daki tek Müslüman ülke konumundaydı. Sultan II. Abdülhamid, ilk olarak İbrahim-es-Senûsî adındaki bir Arap ajanını hediyelerle birlikte Fas'a göndermiş ve bu ajanın Fas sultanını ziyaret etmesinin ardından, Abdülhamid aynı yıl içinde üç kez Fransa aleyhine Müslüman birliğini sağlamak amacıyla orada elçilik açma girişiminde bulunmuştur.<sup>37</sup> Es-Senûsî'nin II. Abdülhamid'in isteğiyle Fas'a gitmesi ajanların ve şeyhlerin merkezileşme ve İslam Birliği konusundaki önemini kapsamlı biçimde açıklamaktadır.

Mekke'deki Hac faaliyeti İslam Birliği fikirlerinin yayılmasına yardımcı olan bir diğer destekleyici unsur olmuştur. Sultan II. Abdülhamid, İslam Birliği siyasetini gerçekleştirmek için siyasi yönden de büyük bir öneme sahip olan Hac müessesesinden yararlanmaya çalışmıştır. Sultan, İslam birliğinin önemi hakkındaki düşüncelerini Mekke'de toplanan binlerce Müslüman hacı vasıtasıyla dünya

---

<sup>35</sup> Engin Deniz Akarlı, "The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization," *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East* 26, no. 3, 2006, s. 358-360.

<sup>36</sup> Sırma, *II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti*, s. 54.

<sup>37</sup> Landau, s. 89.

üzerindeki diğer Müslümanlara ulaştırmaya çalışmıştır. Hac faaliyeti için kutsal topraklara giden Müslümanlara erişimi sağlamanın yolu ise İstanbul-Hicaz arasındaki ulaşımı sağlamaktan geçiyordu. II. Abdülhamid bu sebeple giriştiği Hicaz Demiryolu inşasına büyük bir önem vermiştir. Sultan bu kapsamda yine kendi gayretleriyle bitirmiş olduğu telgraf hattından da Mekke Şerifi'ne gönderdiği ilk telgrafta, Medine'ye varmış olan demiryolunun Mekke'ye varır varmaz hac için Mekke'ye gideceğini bildirmiştir.<sup>38</sup> Sultan, Hac yoluyla Müslümanlara İttihad-ı İslam fikrini benimsetmeye çalışırken yine tarikat liderlerini kullanmıştır. II. Abdülhamid İttihad-ı İslam faaliyetine hizmet eden en önemli şeyhlerden biri olan Şazeliye tarikatının şeyhi Şeyh Zafir Efendi'nin Mekke ve Medine'deki Şazeli tekkelerinin başına, cemaati arasında bilgi ve takvası ile öne çıkan ulema yerleştirmesini sağlamıştır. Sultanın da desteklediği bu ulema yüksek makamları sebebiyle hacı kitleleri üzerinde büyük bir tesire sahiptiler. Böylece sultan II. Abdülhamid'in halife sıfatı ve halifelik makamının kutsallığı hac ibadetini yerine getiren geniş bir kitle tarafından kabul görmesi sağlanmıştır.<sup>39</sup>

II. Abdülhamid'in dış siyasetinin en merkezinde yer alan İslamcı faaliyetlerini düzenlemek için kurulan dernekler ya da yapılan organizasyon Sultan II. Abdülhamid'i İslam Birliği siyaseti konusunda destekleyen bir başka unsur olmuştur. Ancak bu organizasyon ve dernekler sistemli olmadığı için genellikle kısa ömürlü olmuşlardır. Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği ideali için kurulan derneklerde tarikat şeyhlerinden, özel olarak atanan memurlardan ve sultanın yakın çevresindeki danışmanlarından faydalanılmıştır. Sultan bu faaliyetlerini Hicaz, Suriye, Irak ve Kuzey Afrika'ya yaymaya çalışmıştır. Buralardaki derneklerin, halkı mobilize etme konusunda kısmî bir yardımı olmuştur.<sup>40</sup>

Devlet merkezileşme aracı olarak kullandığı İslam vurgusunu çeşitli yollarla halk içinde yaymaya çalışmıştır. Merkezi hükümet ilk olarak İslamcılık'a dair broşürler hazırlayıp bunları halka dağıtmayı düşünse de Müslümanlar arasında okuma yazma oranının düşük olması sebebiyle bu fikrin başarıya ulaşamayacağı fark edilmiştir. Bu politika yerine, din adamları vasıtasıyla İslamcı düşüncüyü yaymaya

<sup>38</sup> İhsan Süreyya Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2009, s. 28.

<sup>39</sup> Sırma, *II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti*, s. 56.

<sup>40</sup> Landau, s. 74.

çalışmışlardır. Camilerde, mescitlerde dini yetkililer İslam birliği ve Müslümanların kardeşliği fikrini halka aşılama çalışmıştır. İslamcı düşünceyi yaymak için hacle ilgili bakanlıklara ve görevlilerine Müslümanlar arasında propaganda yapılması emredilmiştir. Eğitim kurumlarında ağırlıklı olarak dini ilimler öğretilmiş ve öğrencilerin bu kurumlarda okuyabilmesi için teşvik edici burslar verilmiştir. Osmanlı Devleti bir diğer propaganda aracı basın yayın organlarını kullanmıştır; mümkün olan her türlü iletişim aracı ile devletin İslami vasfı ön plana çıkarılma amacı taşınmıştır. Özellikle gazete çok etkin biçimde İslami düşünceleri yaymak için kullanılmıştır. Halk arasında popüler olan Hürriyet, İbret gibi gazetelerle İslam'a daima vurgu yapılmıştır.

Kuşkusuz İslamcı fikirlerin yayılmasında halkı provoke edici araçlar büyük bir önem taşımıştır. Osmanlı hükümeti, tebaası arasında İslamcı fikirlerin yayılması için yerel şeyhlerin desteğini almış ve medyayı etkin bir biçimde İslamcı propaganda aracı olarak kullanmıştır. Sultan II. Abdülhamid gazetelere, dergilere ve İslamcı yazı yazarlara ve onların köşe yazılarına ayrı bir ihtimam vermiştir. Yayın organlarıyla İslam propagandası yapılırken dil etkili biçimde kullanılabilmiştir zira bu dönemde dil engelleyici bir faktör olmaktan çıkmıştı. İslam'ın birleştirici dili olan Arapça sayesinde ortak bir dil ve din etrafında kültürel geçmiş paylaşarak İslam Birliği faaliyetleri uygulanabilmiştir.<sup>41</sup> Sultan II. Abdülhamid'in imparatorluğunun sınırları içerisinde yaptırdığı yayınlardan başka sınırlarının çok uzaklarında da İslamcı siyasete yönelik gazeteler, dergiler çıkarılmıştır. İngiliz düşmanlığıyla bilinen ve bir Türk kadınıyla evlendikten sonra *Peyk-i İslam* gazetesini çıkarmaya başlayan Nusrat Ali Han (Mula Buş) bu gazete aracılığıyla Abdülhamid'in Hindistan Müslümanları da dahil olmak üzere bütün Müslümanların halifesi olduğuna dair vurgu yapmıştır.<sup>42</sup> Nusrat Ali Han'ın söylemleri sonucunda Hint Müslümanlarının büyük çoğunluğu Osmanlı sultanını evrensel halife olarak kabul etti. Bu tarz yayımlar Sultan'ın gücünün imparatorluğun sınırlarında da hissedildiğini ve İttihad-ı İslam siyasetinin devletin merkezinde kilometrelerce uzaklarda bile destek gördüğünü kanıtlar niteliktedir.

---

<sup>41</sup> Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 256-257.

<sup>42</sup> Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, and Community in the Late Ottoman State*, s. 212.



Sultan II. Abdülhamid iç ve dış siyasetini şekillendiren İttihad-ı İslam stratejisini uygularken, dönemin önde giden ulemaları, İslam âlimleri ya da entelektüellerinin fikirlerine her zaman önem vermiştir. Bu aydınlar sultanın siyasi, kültürel ve sosyal anlamda politikasını gerçekleştirebilmesine yardımcı olmak için padişaha önerilerde bulunmuşlardır. Padişaha öneri sunan bu grup, Osmanlı askeri sınıfından ya da Arap entelektüel kuruluşların üst sıralarından gelmektedirler.<sup>43</sup> Bu danışmanların Osmanlı geleneklerini ve İslam hukukunu iyi bildikleri ve güncel olayları yorumlarken geleneği koruyarak devleti güçlendirmeye çalıştıkları da bilinmektedir.<sup>44</sup>

Sultan II. Abdülhamid'e danışmanlık yapan bu entelektüellerin başında Ahmed Cevdet Paşa gelir. Tarih alanında çalışmalarıyla bilinen Ahmet Cevdet Paşa klasik bir medrese eğitimiyle kendisini geliştirmiştir. Sultan II. Abdülhamid'den önce Reşid Paşa ile çalışan Ahmed Cevdet, İslam eğitimiyle eğitilmiş ve aynı zamanda yeni fikirlere karşı açık bir ideolojiye sahiptir. Bu anlamda Ahmed Cevdet'in tam da sultan Reşid Paşa'nın aradığı özellikleri barındırdığını söylemek mümkündür. Reşid Paşa'dan sonra Sultan Abdülaziz döneminde de yüksek bir hükümet pozisyonunda görev yapan Ahmed Cevdet, ardından uzun yıllar Sultan II. Abdülhamid için hizmet etmiştir. Kendisinin olaylara bakış açısı, yorumlayışı, problemlere karşı getirdiği çözüm önerileri sultanın fikirlerini büyük oranda etkilemiştir.

Yusuf Rıza Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in fikirlerini etkileyen bir başka önemli devlet adamıdır. Yusuf Rıza Paşa gittiği her bölgede Sultan II. Abdülhamid'in "hilafetpenah" ve "imam'ül müslimin" sıfatlarını ön plana çıkarmıştır. Sultanın Müslümanların lideri olmak için en uygun kişi olduğunun altını çizen Yusuf Rıza Paşa II. Abdülhamid'in halifeliğinin meşruiyetini belirterek Sultan'ın İslamcı politikasına hizmet etmiştir.<sup>45</sup>

---

<sup>43</sup> Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, and Community in the Late Ottoman State*, s. 199.

<sup>44</sup> Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, and Community in the Late Ottoman State*, s. 200.

<sup>45</sup> Çetinsaya, "İsmi olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-Islamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", s. 382.

İslam Birliği denilince akla gelen isimlerden bir diğeri Cemaleddin Afgani'dir. İttihad-ı İslam fikrinin anlaşılmasında önemli katkıları olan Afgani, 1890 larda Sultan'ın İslamcı politikasının baş aktörlerinden biri olmuştur. Cemaleddin Afgani sultan II. Abdülhamid'in çatısı altında birleşmiş bir İslam birliği düşüncesiyle Londra'dan İstanbul'a gelmiş ve fikirleriyle hem Ahmed Cevdet Paşa'yı hem de sultan II. Abdülhamid'i etkilemiştir.<sup>46</sup> Keddie, Cemaleddin Afgani'nin savunduğu panislam politikasını "proto nationalism" olarak tanımlar; yani Afgani'nin panislamizmi geleneksel İslam'la modern milliyetçilik arasındaki bir geçiştir.<sup>47</sup> Bu bağlamda, sadece birleşmiş bir Müslüman dünyasının Avrupalı güçlerin fiziksel üstünlüğüne karşı koyabileceğini savunan Afgani kendisinden sonra gelen birçok aydın kimseye yol gösterici olmuştur.<sup>48</sup> Afgani gibi birçok entelektüeller II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetini sürdürmek için teşvik edici bir rol oynamışlardır.

### 1.2.2. Görünürlük Siyaseti Olarak İttihad-ı İslam

II. Abdülhamid, selefleri olan II. Mahmud, Abdülmecid ya da Abdülaziz gibi hükümdarların aksine güvenlik konusundaki hassasiyeti nedeniyle kendini bir anlamda saraya hapsedmiştir. Halkın içine çok fazla karışmadığı için hem iç hem de dış politikada görünürlüğünü göstermek maksadıyla bazı sembol ve simgelere başvurmuştur. Bu sembol ve simgeler çoğu zaman İslami motifler üzerinden şekillenmiştir.<sup>49</sup> II. Abdülhamid'in hükümranlığının meşruiyet araçları olan simgeleri dört başlık altında toplanabilir. Padişahın ilk simgesel meşruiyeti kendisinin şanını yansıtan kamusal binalardaki armalar, törenler ve kamusal işlerdir. Türbeler, saat kuleleri, kutsal emanetler hatta İstanbul'da Ayasofya bile hükümdarın ve Osmanlı hanedanının meşruiyetini gösteren sembollerdendir. Büyük şehirlerin haricinde küçük yerlerde de inşa edilen saat kuleleri ve camiler bir anlamda yerel düzeyde de

---

<sup>46</sup> Farah, s. 310.

<sup>47</sup> Nikki Keddie, "Panislam as Proto-nationalism", *Journal of Modern History*, no. 1, March 1969, s.18.

<sup>48</sup> Landau, s. 31.

<sup>49</sup> Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London: I.B. Tauris, 1998, s. 29.

hükümdarın iktidarını açığa vurmaya amaçladığını gösterir.<sup>50</sup> İkinci sembol olarak nişanlar, halifenin ve imparatorluğun cömertliğini gösteren tezahürler gelir. Sultan II. Abdülhamid yaptıkları hizmetler karşılığında Müslüman gayrimüslim ayırt etmeden, hizmette bulunan kimselere liyakat ve şeref takdir alameti olarak eski bir adet olan nişan takdim etme işini devam ettirmiştir. Bu dönemde verilen nişanlar ise çok çeşitlidir: resmi görevlerindeki başarılarından tutun da kadınlara şefkat amaçlı verilen nişanlara kadar çok çeşitli nişanlar verilmiştir.<sup>51</sup> Sultan nişanlar takdim ederken hem kendi iktidarını göstermeyi hem de nişan verdiği kişiyi memnun etme amacını gütmüştür. İktidarın bir başka sembolü sarayda bulunan ve dönemin önde giden İslam büyüklerine ait olduğu bilinen hat gibi dinsel simgelerdir. Bunlar doğrudan padişah ve halifeyle ilgili olan sembollerdir. Dördüncü simge ise diğer üç simgeden farklı olarak Osmanlı resmi dokümanlarında kullanılan dil ile ilgilidir. Resmi evraklarda kullanılan dilden, bürokrasinin yöneten ve yönetilen ilişkisi ya da diğer devletlere karşı tutumu gibi çeşitli konularda geniş ölçekte bilgi sahibi olunabilir.<sup>52</sup>

Sultan II. Abdülhamid'in bir diğer görünürlüğünü artırma siyaseti, iktidarın sembolik temsili haline gelen hediye sistemidir. Öyle ki emperyalist hediyeler, on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarında padişahın gücünü ve meşruluğunu ispatlamak için Cuma namazındaki törenlerle ya da gazete, dergi gibi kitle iletişim araçlarıyla ilan edilir duruma gelmiştir.<sup>53</sup> Padişahın verdiği bütün hediyelerde, imparatorluğun içinde yaptığı bütün inşalarda tuğrasını kullandığı bilinmektedir. Bundaki amacı da yine iktidarını sembolleştirmektir.<sup>54</sup>

Bu sembollerden başka padişah görünürlüğünü ve saygınlığını artırmak için bütün Müslüman dünyasındaki kutsal alanlar, mezarlar ve demiryolları, suyuolları gibi bazı kamu alanlarını inşa etmek ve onarmakla yakından ilgilenmiştir.<sup>55</sup> Bu

---

<sup>50</sup> Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, s. 40.

<sup>51</sup> Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, s. 229-235.

<sup>52</sup> Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, s. 32.

<sup>53</sup> Nadir Özbek, "Imperial Gifts and Sultanic Legitimation During the Reign of Sultan Abdulhamid II, 1876-1909," Mine Ener, Amy Singer and Michael Bonner (Ed.), *Poverty and Charity in the Middle Eastern Contexts* içinde. New York: State University of New York Press, 2003, s. 206.

<sup>54</sup> Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, ss. 33-34.

<sup>55</sup> Akarlı, s. 362.

yapılardan başka kutsal şehirler de padişahın temel ilgi alanındaydı. Kutsal mekânlardaki türbelerin ve camilerin onarılması ve inşası için ayrılan bütçe Sultan'ın dindar ve samimi imajını ön plana çıkartmaya çalıştığını gösterir.<sup>56</sup>

Sultan II. Abdülhamid iktidarını imparatorluğunun sınırları içinde ve dışında yaymak ve devletin görünürlüğünü artırmaya yönelik faaliyetlerden başka dış siyasetteki 'imaj'ını düzeltmeye yönelik bir takım çalışmalarda bulunmuştur. Öyle ki Sultan II. Abdülhamid iç ve dış siyasette dönüm noktası olan olayların yaşandığı 1878 yılında Matbuat Dairesi'ne yabancı basının takip edilmesi ve kendisi hakkında çıkan kötü haberlerin düzeltilmesi konusunda emir vermiştir. Nihayet 1883 yılında dış basını izlemek, devletin ve padişahın imajını zedeleyici yayınları düzeltmek için Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü kurulmuştur.<sup>57</sup> Sultanın görünürlüğünü artırmaya ve dış politikadaki 'imaj'ını düzeltmeye yönelik olarak yaptığı bu çalışmalar onun İslam Birliği siyasetinin bir sonucudur. Sultan böylece halifelik imgesini güçlendirme, görünürlüğünü artırma ve dünya üzerindeki Müslümanları etkileyerek merkezileşmeyi sağlamaya çabası içerisindedir.

### 1.2.3. İttihad-ı İslam Siyasetinde Hayırseverliğin Rolü

Sultan II. Abdülhamid ve dönemin diğer bazı önemli devlet adamları İslam Birliği politikasını için kendi şahsi hazinelerini kullanmaktan kaçınmasa da, İslam birliği politikasını uygularken finansal sıkıntılar yaşanmıştır.<sup>58</sup> Bu noktada ise hayırseverlik faaliyetleri önemli bir misyon üstlenmiştir. Hayırseverlerin yapmış olduğu bağışlar reformist faaliyetleri gerçekleştirmek için bir başka önemli kaynak olmuştur. İmparatorluğun yanı sıra tebaa tarafından da yapılan yardımlar ve sultan II. Abdülhamid'in halkını bu yardımlara teşvik edici bir politika takip etmesi, onun esnek ve kapsamlı bir devlet politikası izlediğini gözler önüne sermektedir.<sup>59</sup> Bu sebeple II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı toplumunu birleştirmek için yapılması

<sup>56</sup> Özbek, "Imperial Gifts and Sultanic Legitimation During the Late Ottoman Empire, 1876-1909," s. 216.

<sup>57</sup> Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Dünya Ekseninde II. Abdülhamid İmajı", Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul, 2011, s. 182.

<sup>58</sup> Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, ss. 55-56.

<sup>59</sup> Özbek, "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism, and the Hamidian Regime, 1876-1909," *International Journal of Middle East Studies* 37, sy. 1, February 2005, s. 63.

gereken İslamcı faaliyetlere, halkın gönüllü olarak katılımını sağlamaya yönelik bir takım teşvik edici çalışmalar yapmıştır.<sup>60</sup>

Hayır faaliyetleri kapsamında yapılan çalışmaların en somut adımı Hamidiye-Hicaz Demiryolu projesidir. Abdülaziz döneminde (1865) demiryolları inşası için kurulan Nafia Vekâleti zamanında yapılan demiryolları yetersiz kalmıştı. Sultan II. Abdülhamid döneminde ise artık emperyalist Avrupa Devletleri ile baş edebilmek için ülke güvenliğini sağlamak, ticaret yolları arasındaki ulaşımı kolaylaştırmak bir zorunluluk haline gelmişti. Padişah, böyle bir atmosferde Hamidiye-Hicaz Demiryolu hattının yapımını başlatmıştır. Bu hat kutsal topraklarda padişahın görünürlüğünü artıracak ve kendisine olan güveni ve itaati sağlayabilecek bir girişim olması bakımından belki de İslam Birliği stratejisini başarıya götürecektir en önemli adımlardan biriydi.<sup>61</sup> Tamamen yerli sermaye ve teknoloji ile yapılan bu hattın inşası için bütün dünya Müslümanlarının yardımında bulunduğu bilinmektedir.<sup>62</sup> Ayrıca bu demiryolu sayesinde Müslümanların hac ibadetini yapmaları kolaylaştırılmıştır. Onların hem güvenlikleri sağlanmış hem de yolda harcadıkları zaman kısalmıştır.

### 1.3. Sonuç

Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyıldaki son demografik durumu, devleti Müslüman dünyasıyla bütünleştirici politikalar izlemeye yönlendirmiştir. Balkan topraklarının önemli bir kısmının kaybedilmesiyle birlikte çok uluslu yapısını kaybeden Osmanlı Devleti zorunlu olarak gözünü İslam dünyasına çevirmiş ve Müslüman tebaa arasında İslam birliğini sağlamaya çalışmıştır. Sultan II. Abdülhamid merkezî hükümet anlayışını kuvvetlendirmek için bünyesinde barındırdığı farklı mezhepleri tek bir çatı altında birleştirmekle yükümlüydü. Sultan merkezi hükümetin yetkilerini tek bir yerde toplamaya çalışırken iyi yetişmiş, eğitilmiş, kendisine destek verecek bir zümre oluşturmayı amaçlamıştır.

II. Abdülhamid 1876 yılında tahta çıktığı zaman gerek Afrika kıtasında gerek dünya üzerindeki diğer önemli coğrafyalarda (çoğunluğunu doğulu Müslümanlar

---

<sup>60</sup> Özbek, "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism, and the Hamidian Regime, 1876-1909," s. 59.

<sup>61</sup> Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 275.

<sup>62</sup> Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 275.

oluşturmak üzere) emperyalist güçlerin ekonomik ve kültürel sömürgesi, etkisini sürdürüyordu. Avrupalı devletlerin uyguladığı bu emperyalist strateji Müslüman toplumlarını rahatsız etmiştir. Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlar ise özellikle 1878 yılından itibaren devlete tepki göstermeye başlamış ve batılı bir hareket olarak gördüğü Tanzimat'ı şiddetli bir şekilde eleştirmişlerdir. Bu rahatsızlık sonucunda İslam âleminin başladığı arayış İttihad-ı İslam fikrini doğurmuştur. Tanzimat'la gelen reformlara karşı çıkan aydın kimseler Batıcılık fikri yerine İslam Birliği'ni savunmaya başlamışlardır. Batıcılığın ön planda olduğu ve Tanzimat reformlarının yapılmasına rağmen devletin zor durumundan kurtulamadığı bu süreçte İslamcılık, devlet politikasında zorunlu olarak temel bir aktör haline gelmiştir.<sup>63</sup>

II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam fikrinin temelini "İslam'ı iç siyasette Müslümanları birleştirici, teşkilatlandırıcı bir vazifeyle vurgulaması ve halifeliği ise dış dünyada gündeme getirip bütün dünya Müslümanlarını himaye edici gösterip bir ülkü birliği teşkil etmesi" oluşturur. Bu anlamda Sultan II. Abdülhamid İttihad-ı İslam siyasetini sadece merkez ve taşrada değil, imparatorluğun sınırlarının çok uzağında da uygulama gayesindeydi. Sultan Çin'deki, Hindistan'daki, Afrika'nın güneyindeki ve diğer bütün dünyadaki Müslümanları birbirine yaklaştırmak hedefindeydi. Bu sebeple, II. Abdülhamid'in yayılmacı Avrupa'nın saldırıları karşısında uyguladığı İslam birliği politikası iki yönlü bir oluşum olduğunu söyleyebiliriz. Sultan bir taraftan, imparatorluğun tebaasının çoğunluğunu etkileyen bir strateji gütmüş ve İslamî tabanı arasındaki bütünlüğü sağlanmaya çalışmıştır. Diğer taraftan, Halife sıfatının İslam dünyası üzerindeki etkisini kullanmayı hedefleyen sultan, İslamcı uygulamalarında halife vasfını, Osmanlı-Müslüman birliğini sağlamak için temel araç olarak kullanmıştır. II. Abdülhamid dış politikasında 'Hilafet' makamından aldığı güçle Avrupa emperyalizmine karşı baş etmeye çalışmıştır. Sömürgeci Avrupalı güçlere karşı hala güçlü bir devlet olduğu ve Müslüman dünyası üzerinde esaslı bir nüfuzu olduğu imajını oluşturmayı hedeflemiştir. Sultanın ikinci amacı ise iç siyasetine yönelik olmuştur. Kırım ve Balkanlar gibi topraklarının kaybedilmesiyle birlikte bu bölgelerden gelen Müslüman nüfus Anadolu topraklarında toplanmış ve imparatorluk, nüfusunun çoğunluğunu

<sup>63</sup> Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim, 1991, s. 13.

Müslümanların oluşturduğu bir demografik yapıya kavuşmuştu. Sultan İttihad-ı İslam siyaseti ile son oluşan bu demografik duruma bağlı olarak tebaası arasında siyasi, sosyal ve ekonomik alanda ortak bir bilinç oluşturmaya çalışmıştır. Sultan II. Abdülhamid Arap coğrafyasında uyguladığı İttihad-ı İslam stratejisi ile de Hilafet tartışmalarının önüne geçmeyi hedeflemiştir. Halifelik sıfatının Osmanlı İmparatorluğu'nun Sultanı'nın elinde olduğunu gösteren Abdülhamid, Arap topraklarında bu hakkın kendilerinde olduğunu iddia edici söylemlerinin önüne geçmeye çalışmıştır. Sultan İslam Birliği faaliyetlerini uygularken kitleleri mobilize etme gücü olan iletişim organlarını ve özellikle gazeteyi etkin bir şekilde kullanmıştır. Dönemin aydın kimseleri Hürriyet, İbret gibi çıkardıkları bazı önemli gazetelerde İttihad-ı İslam propagandası yapmış ve devletin gücünü halk nezdinde daha görünür hale getirmeye çalışmışlardır.

Kısaca II. Abdülhamid'in İslam Birliği politikası hem imparatorluğun sınırları içerisinde hem de sınırları dışında uygulanan çift yönlü bir oluşumdur. Sultan sınır içindeki İslam Birliği politikası ile Osmanlı Müslüman tebaasının İslam bayrağı altında toplamaya çalışırken, sınır dışındaki İslamcı strateji ile dış ülke Müslümanlarını halifelik makamı etrafında birleştirme amacı taşımıştır. Sultan dış siyasette yayılmacı Avrupa ve emperyalizme karşı baş edebilmek için Müslüman nüfus arasında politik bir ittifak ve ortak bir kimlik yaratmaya çabası içerisinde olmuştur. Bu anlamda, II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam stratejisi bütün İslam dünyasının aynı değerler uğrunda birleşik ve kardeş bir millet olarak yaşaması temennisiyle, Müslüman tebaası arasında ortak bir siyasi, sosyal ve kültürel değer kurarak toplumsal bir örgütlenme oluşturmaya çalışmıştır denilebilir.

## İKİNCİ BÖLÜM

### II. ABDÜLHAMİD'İN KUZEY AFRİKA'DA TARİKAT SİYASETİ

Osmanlı Devletinin 19. yüzyılda giderek küçülen coğrafyasında siyasi manevra alanını genişletmek isteyen II. Abdülhamid, halife unvanını çok daha fazla öne çıkaran etkin bir İslam Birliği politikası ile tüm İslam dünyası üzerinde söz sahibi olmaya çalışmıştır. Bu politikasında başarılı olabilmek için İslam toplumlarının gönüllü sivil kuruluşu olarak nitelendirilebilecek, devletin katkısı olmaksızın dinî, ahlakî ve sosyal alanda halka hizmet eden kurumlar olan tarikatlardan yararlanmak istemiştir. Sultan bu amaçla tarikatların, tarikat liderlerinin ve mensuplarının ihtiyaçlarını giderirken, aslında bu tarikatları İttihad-ı İslam çatısı altında toplayarak onları politik bir enstrümana dönüştürme gayreti içerisindeydi. Sultan'ın Rusya, Afrika, Uzak Doğu ve Türkistan Müslümanları ile temasa geçmesi, bu coğrafyalara ulema göndermesi, camiler inşa ettirmesi, tarikatlara mensup şeyh ve müritler göndermesi bu politikasının bir sonucudur. Sultan'ın Kadirilik ve Şazeliliğe intisap ettiği, Nakşi, Rufâî ve Halvetilerle seviyeli bir ilişki kurduğu, Mevlevî ve Bektaşilere ise Jön Türkler, Masonlar ve Sultan Reşad ile olan ilişkilerinden ötürü mesafeli ve soğuk davrandığı bilinmektedir.<sup>64</sup> Şehzadeliğinden itibaren iktidarda olduğu zamana kadar dönem dönem Nakşibendiyye, Şazeliyye, Kadiriyye ve

---

<sup>64</sup> Hür Mahmut Yücer, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Tarikat Münasebetleri", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi* içinde. Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul, 2002, s.255.



Rufâîyye gibi çeşitli tarikatlarla yakın temasta bulunan<sup>65</sup> Sultan II. Abdülhamid İslamcı siyasetinde tarikatları örgütlemiş ve onların faaliyetlerini desteklemiştir. Sultan II. Abdülhamid tarikatların halk nezdindeki gücünü bildiği için bu tarikatlardan faydalanmak istemiştir. Bu sebeple çeşitli kaynaklar Sultan II. Abdülhamid'in çeşitli tarikatlara üye olduğunu aktarsalar da bu yorumlara ihtiyatlı bakmakta fayda vardır. Ancak Sultan'ın herhangi bir tarikata intisap edip etmediği bilinmemekle birlikte Sultan'ın İslam dünyası üzerinde etkisi olan bazı önemli tarikatları bir şekilde desteklediği bilinmektedir.<sup>66</sup>

II. Abdülhamid'in hem iç hem de dış siyasetini şekillendirdiği politikanın adına ister Panislamizm ister İttihad-ı İslam diyelim, bu politikayı uygulama usulüne dair kesin olarak bilinen noktalardan biri devletin tarikatlarla olan yakınlaşmasıdır. II. Abdülhamid devletin bekası için bu yaklaşmayı zorunlu olarak görmüştür.<sup>67</sup> Halkın büyük bir kısmının bir tarikata bağlı olduğu bu dönemde tarikat şeyhleri müritleri üzerinde geniş bir otoriteye sahipti. Bu nedenle, II. Abdülhamid sosyal, siyasal ve dini bir müessese olarak gördüğü tarikatları her zaman desteklemiş ve memleketin en uzak yerlerine dahi nüfuzunu yaymak için tarikatlardan yararlanmıştır.<sup>68</sup> Sultan tahta geçtiği dönemin ilk senelerinde başlayan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Müslüman ordusunun zaferi için tarikat şeyhlerine bir emir göndererek her gün bir tekkede toplanılıp din düşmanlarının yenilmesi için dua edilmesini ve halkın motive edilmesini istemiştir.<sup>69</sup> Bu istek daha iktidarının ilk döneminden itibaren tarikatlara büyük bir önem atfeden sultanın tarikatlardan etkin biçimde faydalanmaya çalıştığını göstermektedir. Bu bölümde, II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika coğrafyasındaki tarikatlara ilişkin tutumu İslam birliği siyaseti çerçevesinde ele alınacaktır.

---

<sup>65</sup> Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul: Selis Kitaplar, 2007, s. 25.

<sup>66</sup> Yücer, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Tarikat Münasebetleri", s.255.

<sup>67</sup> Mustafa Kara, "II. Abdülhamid Dönemine Tasavvuf Tarihi Açısından Genel Bir Bakış", *II. Abdülhamid Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992, s. 69.

<sup>68</sup> Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul: Nesil Yayınları, 1996, s. 71.

<sup>69</sup> Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 218.

## 2.1. Kuzey Afrika'daki İttihad-ı İslam Siyaseti ve Tarikatlar

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 senesinde Osmanlı Devleti'nin Afrika'da bulunan toprakları Cezayir, Fas, Tunus'la başlayıp Süveyş Kanalı sınırlarına kadar uzanmaktadır. Osmanlı'nın bu alandaki hâkimiyeti Tunus Naibliği, Trablusgarp vilayeti ve Mısır olmak üzere üç vilayet arasında paylaştırılmıştır.<sup>70</sup> Ancak bu üç vilayet ile Osmanlı merkezi hükümeti arasında olan bağ gerek mesafeden gerekse yerel yöneticilerinin merkezden bağımsız hareket etme uygulamalarından dolayı kuvvetli değildir. Özellikle Fransa'nın 1830 yılında Cezayir'i işgal etmesi ve Mısır Meselesi Osmanlı Devleti'ni bölgede bazı tedbirler almaya itmiştir. Aynı zamanda, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın bölge üzerindeki emperyalist emelleri Kuzey Afrika'da ciddi bir mücadeleye sebep olmuştur.

19. yüzyılda mali alanda başlayan ve giderek siyasi bir boyuta dönüşen Mısır Meselesi sebebiyle Avrupalı devletler Osmanlı'nın iç işlerine karışır duruma gelmişti. Merkezi hükümet için tehdit oluşturan Mısır'ın bu durumu Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki varlığını sıkıntıya düşürecek tek etken olmamıştır. Aynı dönemde Osmanlı'nın Afrika'daki bir diğer toprağı Tunus'da sultanın gündemindedir. Gerçekte Tunus, 18. Yüzyıldan itibaren iktidarı ele geçiren Hüseyini ailesinin yönetiminde ve neredeyse Osmanlı Devleti'nden bağımsız hareket eden bir vaziyettedir. Bu bağlamda, Cezayir'de gerçekleşen Fransız İşgali, Mısır sorunu ve Tunus'da Hüseyinilerin yaptığı bağımsız faaliyetler ve Avrupalı büyük devletlerin bölgedeki çıkarları, sultan II. Abdülhamid'i zorunlu olarak Kuzey Afrika'da bir dizi uygulama yapmaya yönlendirmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika'da bu bağımsızlık hareketlerine karşı uyguladığı en etkili siyaset yine İttihad-ı İslam olmuştur. Ancak sultanın aracılar olmadan Afrika'nın devletin merkezine olan uzaklığından dolayı, bölgede kendi gücünü hissettirmesi, Halife sıfatını kullanabilmesi çok zordur. Afrika kıtasında İslamiyet'in yayılmasında ya da emperyalist güçlere karşı mücadele edilmesinde aktif rol oynayan tarikatların yeni misyonu Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği fikrini bölgede yaymak olmuştur. Özellikle imparatorluğun merkezinin Arap dünyası ya da Afrika gibi uzak bölgelerinde Sultan'ın bu siyasetini duyurma amacına hizmet

---

<sup>70</sup> Georgeon, s. 297-298.

edebilecek en önemli unsur tarikatlar olmuştur. II. Abdülhamid'in hilafet siyaseti yerel ölçekte de hayata geçirebilmek için önemli tarikat liderlerinden faydalanmıştır.

### 2.1.1. Siyaset Sahnesinde Tarikatlar

Osmanlı Devleti'nin İslam âlemi üzerindeki etkisi kendisine coğrafi olarak en uzakta yaşayan Müslümanlar arasında bile bir hayli fazladır. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı esnasında Hint Okyanusu'ndaki küçük bir ada olan Moritus (Mauritus)'tan gelen yardımlar buna en güzel örnektir. Çoğunluğu Hindistan'dan gelen Müslümanların adaya yerleşmesiyle birlikte adada oluşan Müslüman nüfus, Osmanlı Devleti'ne ulaştırılması için yardım toplamaya karar vermiş ve 19 Temmuz 1877 yılında toplanan bu paralar Osmanlı Devleti'ne ulaştırılmıştır.<sup>71</sup> Anadolu'nun binlerce kilometre uzağındaki bu küçük adadan gelen yardımlar Osmanlı Devleti'nin dünya Müslümanları arasındaki önemini gösterir niteliktedir.

Sultan II. Abdülhamid, Orta Asya'dan Afrika'ya kadar ulaşabildiği bütün coğrafyalarda tarikat liderlerine ulaşmaya çalışmış, onların siyasi anlamda gücünden faydalanabilmek için daima arasını sıkı tutmuştur. Bazı tarikatlara olan bağlılığı sultanın bizzat kendisinin de o tarikatın mensubu olmasından kaynaklanırken bazı tarikatlara yalnızca İslam'ı yayma hizmetinde buldukları için ehemmiyet verip onları İttihadı İslam stratejisinin kilit aktörleri olmaya teşvik etmiştir. II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu'nun "Babam Sultan Abdülhamid" adlı kitabında aktardıklarına göre, camide namaz kılarken tanışıp dost olduğu Şeyh Hamza Zafir vasıtasıyla Şazeli tarikatı mensubu olan padişah, Yahya Efendi Tekke'sinin büyük şeyhi Abdullah Efendi vasıtasıyla da Kadiri tarikatının bir üyesi olmuştur.<sup>72</sup> Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Sultan'ın değişik tarikatlara intisap ettiği görüşüne temkinli bakmak gerekmektedir. Şazeli ve Kadiri tarikatlarına yapılan yardım ve yatırımların haricinde, Abdülhamid özellikle Rufai, Halveti, Mevlevi gibi çok sayıda mensubu bulunan başka tarikatlara da yardımlarda bulunmuş ve bu tarikatların her türlü masraflarını karşılamaya çalışmıştır. Kimi zaman şeyhlerin maaşları verilmiş kimi zaman da bakıma ihtiyacı olan türbe ve tekkelerin onarımı

<sup>71</sup> Ahmet Kavas, *Gecmişten Günümüze Afrika*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005, s. 52.

<sup>72</sup> Osmanoğlu, s. 25.

yapılmıştır. Hatta bu masrafları karşılamak için hazinenin yeterli bütçesi olmaması durumunda sultan kendi has hazinesine (hazine-i hassa) başvurmadan çekinmemiştir.<sup>73</sup> Bu tarz yardımların miktarı mübarek gün ve gecelerde ise artırılmıştır. Bu faaliyetler kuşkusuz sultanın dindar kişiliğinden başka, değişik tarikat ve mezhep gruplarının desteğini alma çabasının sonucudur.<sup>74</sup>

II. Abdülhamid'in tarikatlarla olan ilişkisi manevi yönünden ziyade özellikle siyasi olarak ilerlemiştir. Tarikat şeyhleri padişahın siyasi maksatlarına hizmet ettikleri oranda değer görüp ona yakın olma şansına erişmişlerdir.<sup>75</sup> II. Abdülhamid'in kendisine yakın olan Şeyh Zafir ve Şeyh Ebu'l Huda gibi ulemayı Arap ve Kuzey Afrika'dan sarayına davet ederken, kendisine siyasi olarak muhalif olduklarını düşündüğü Mevlevi ve Bektaşî tarikatlarını kontrol altında tutmayı tercih etmiştir.

### **2.1.2. Meclis-i Meşayih Nizamnamesi'nin Düzenlemesi**

Sultan II. Mahmud döneminde başlayan modernleşme sürecinde, Meclis-i Meşayih Nizamnamesi yürürlüğe girmesi ve Meclis-i Meşayih'in kurulması tarikatların devlet ile olan ilişkisinin düzenlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Meclis-i Meşayih Nizamnamesi ile tarikatlar üzerinde denetleme yapılabilmesinin ve idari açıdan şeyhülislamlığa bağlı olmasının önü açılmıştır. Aynı zamanda 1866 yılında Meclis-i Meşayih'in kurulmasıyla birlikte tekke ve tarikatlar tamamen devlet kontrolü altına alınmaya çalışılmıştır.<sup>76</sup> Bu anlamda Meclis-i Meşayih ile ilgili düzenlemeler, 19. yüzyılda II. Mahmut'un bürokratik merkezleşme reformları kapsamında tekke ve tarikatların devletle olan ilişkisi açısından dönüm noktası olmuştur.

Tarikatların sistematik biçimde denetim altına alınması yeni bir durumdur. Yapılan bu reform açıkça gösteriyordu ki geniş kitlelere ulaşma becerisine sahip olan tarikatların gücü modernleşme sürecinin başlangıcından itibaren devlet tarafından fark edilerek hareketleri ve işleyişi kontrol altında tutulmak istenmiştir. Sonuçta

---

<sup>73</sup> Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 218.

<sup>74</sup> Muharrem Varol, "Yıldız Sarayı'nın Tekkeleri ve Sultan II. Abdülhamid'in Tarikat Politikası" *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*, Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul, 2011, s. 208.

<sup>75</sup> İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1989, s. 159-160.

<sup>76</sup> Bilgin Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşayihin Şeyhülislamlık'a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi", *İstanbul Araştırmaları*, sy. 7, Güz 1998, s.93-109.

Meclis-i Meşayih ile birlikte tekke ve tarikatların hizmetleri devletin istediği ve emrettiği biçimde gerçekleştirilmeye başlanmıştır.<sup>77</sup> Ve o zamana kadar belli ölçüde bağımsız hareket edebilen tarikatlar, merkezileşme kapsamında yapılan reform hareketlerinden etkilenerek Meclis-i Meşayih ile birlikte devletin denetimi altında tutulmaya başlanmıştır.<sup>78</sup>

II. Abdülhamid dönemi ise devletin tarikatlarla olan iletişimi İslam birliği çerçevesinde yeniden şekillenmeye başlamıştı. Sultan'ın uygulamaya koyduğu bu yeni tarikat politikası ile İslam coğrafyasıyla olan dini, ahlaki ve sosyal ilişkisini artırarak tarikat liderlerinin desteğini almak ve Avrupa'nın emperyalist politikalarına karşı toplumsal bir örgütlenme kurma amacını taşımaktaydı. Bu anlamda Sultan II. Abdülhamid tahta geçtiği 1876 yılından itibaren tarikat politikasında hem kendisinden önce başlatılan merkezileşme anlayışını yeni uygulamalar ekleyerek devam ettirmiş hem de İslam birliği politikasına meşruiyet kazandırmak için tarikat liderleri ve şeyhlerle yakınlık kurmuştur. Sonuçta tarikatlardan daha etkin bir biçimde faydalanmak ve onların desteğini kazanıp işleyişlerini kontrol altında tutmak için Sultan II. Abdülhamid 1891 senesinde, Meclis-i Meşayih Nizamnamesi'nin bazı maddelerinde değişikliğe gitmiştir. Sultan bu düzenlemeyi bazı maddelerinin yeterince açık olmaması ve bu sebeple ihtiyaçları tam olarak karşılayamaması gerekçelerine dayandırmıştır.<sup>79</sup> II. Abdülhamid'in bu düzenlemesi, tarikatların kontrol altında tutmanın yanında İslam Birliği siyaseti için tarikatları kolay mobilize edebilme amacı taşımaktadır.

II. Mahmut döneminde hazırlanan Meclis-i Meşayih Nizamnamesi'nde meclis kararlarını tarikat üyelerinin oyçokluğuna göre verirken oyların eşit olması durumuna değinilmemiştir. Sultan II. Abdülhamid nizamnamenin dördüncü maddesini oluşturan bu içeriği ta'dil ettirerek oyların eşit olması durumunda 'nazır'ın bulunduğu tarafa göre karar verilir şeklinde değiştirmiştir.<sup>80</sup> Bu madde ile oyların

<sup>77</sup> Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler Zaviyeler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980, s. 302.

<sup>78</sup> Bilgin Aydın, "Meclis-i Meşayih", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, c. 28, s.247.

<sup>79</sup> Muharrem Varol, "Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis'i Meşayihin Bilinen; Ancak Bulunamayan İki Nizamnâmesi. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 23, 2010, s. 41.

<sup>80</sup> Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şûra-yı Devlet (ŞD), 2569/21, 11 Şaban 1308/ 22 Mart 1891. "Azalığın sıfat-ı lâzimesi kemal-i adl ü hakkaniyeti iltizam olmağla meclise muhavvel hususâtta kaide-i nasfet u hakkaniyete tevfi ken bi-tarafane tedkikât-ı lâzime icra edilecek ve binaenaleyh hakikat-i

eşit olması durumunda devletin atamış olduğu nazırın bulunduğu tarafa göre karar verilmesi sultanın kendisinin atamış olduğu memur ile tarikatları kontrol etmek istemesinin bir sonucudur.<sup>81</sup>

Nizamnamenin beşinci maddesinde tekke şeyhinin vefatı durumunda yerine geçecek kimsenin ‘ulûm-ı diniyye ve maarif-i maneviyye ve takvaca en ehil ve müstehak’ ve ‘meclisçe ehliyetli’ görülmesi kararlaştırılmıştır.<sup>82</sup> Sultanın bu maddedeki düzenlemesi ile liyakatin ön plana çıkarması ve güvendiği kişileri seçmesi, İslam Birliği düşüncesini uygularken kendisini destekleyen şeyhin vefatı durumunda yeni seçilecek şeyhin de kendisini desteklemesi için gösterdiği çabanın bir sonucudur. Ancak II. Abdülhamid döneminde, bazı ayrıcalıklı ulema Meclis-i Meşayih 5. Maddesindeki tekkelere şeyh atanması durumundan muaftılar. Sultan tarafından İstanbul’a getirilen Şeyh Zafir ve Rufai Şeyhi Şeyh Ebü’l-Hüda Meclis-i Meşayih tarafından atanmamışlardır. Bu anlamda bu iki şeyhe gayr-i resmi olarak özel bir statü kazandırılmıştır.<sup>83</sup>

Meclis-i Meşayih Nizamnamesi’nin on yedinci maddesi ise devletin kontrolünde bulunmayan herhangi bir cami, tekke ya da hane’de ayin-i tarikat-ı aliyye icra olunması yasaklanmıştır.<sup>84</sup> Düzenlemeye kadar tekke şeyhleri ve tarikat liderlerinin çoğu kendi evlerinde bile zikir yapabiliyorken, II. Abdülhamid yaptığı düzenleme ile meşihatı bulunmayan cami, türbe ve hanelerde zikir yapılmasını yasaklıyordu. Bu düzenleme sultanın tarikat ve tekkeleri merkezileştirme ve kontrol

---

maslahat yakîn-i tam hâsıl olduktan sonra verilecek reylerde aslen ihtilaf olub da adeden tesavi vukû’ bulur ise nazırın bulunduğu cihetin reyî tercih kılınacak ve *beynel-aza* ihtilaf zuhûr eder ise ekseriyet üzere müzekkire veya mazbata tanzim olunarak makam-ı celil-i meşihata takdim olunacaktır.”

<sup>81</sup> Muharrem Varol, “Osmanlı Devleti’nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşâyih’in Bilinen; Ancak Bulunamayan İki Nizamnamesi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 23, İstanbul, 2010, s. 55.

<sup>82</sup> BOA, ŞD. 2569/21, 11 Şaban 1308/22 Mart 1891. “şeyhi bila veled vefat eden tekyenin meşihatine o tekyenin hulefasından, hulefası olmadığı halde kezalik ol tekyenin mensub olduğu tarikin hulefasından bi’l-ımtihan ulum-i diniye ve maarif-i maneviye ve vera’u takvaca en ehil ve müstehak olan rütbe ve memuriyeti olmayan bir zat intihab ve tayin edilecektir. Eğer ol tekyenin tevcih-i cihet-i meşihati asitaneleri bulunan hangahda postnişin bulunan zatın arz u inhasına meşrut ise bu usul kema-kan mer’i ve muteber tutularak fakat bu inhalar bedemehal tervic olunmayıp meclisce tedkik ile ehliyeti nümayan olanlar kabul olunub na-ehil olanlar kabul olunmayacaktır.”

<sup>83</sup> Zekeriya Akman, *Osmanlı’da Devlet Tekke Münasebetleri-Meclis-i Meşayih*, Ankara: Elips Kitap, 2013, s. 70-71.

<sup>84</sup> BOA, ŞD 2569/21, 11 Şaban 1308/22 Mart 1891. “Meşihati bulunmayan cevami ve mesacid-i şerife ile türbe ve hanelerde ayin-i tarikat-ı aliyye icra olunmayacak ve bu gibi mahallerde ayin-i tarikat-ı aliyye icra edildiği tahakkuk ettiği halde men’ edilecektir.”

altına alma, İttihad-ı İslam'a zarar verebilecek bir örgütlenme olmasına engel olma çabasının sonucu olduğu şeklinde yorumlanabilir.

## 2.2. Kuzey Afrika'da Tarikat Müessesesinin Üstlendiği Misyon

İslamiyet'in Afrika sahillerinde bahsi geçen dönemde nasıl kurulup yayıldığı konusunda iki temel nokta göze çarpar. İlk olarak on üçüncü yüzyıldan önce İslam dağınık olmakla beraber çok küçük bir bölgeye yayılabiliyordu ve Afrika kıyıları İslamiyet için adeta yeni bir dayanak noktası oldu. Afrika'da mevsimsel olarak yapılan ticaret ile birlikte değişim ve İslamlaşma başladı. İslam, en önemli ticaret merkezi olan Somali sahillerinde (özellikle Benadir Sahili) en erken ve en güçlü dayanak noktasını elde etti. İkincisi, İslamiyet Afrika'da yayılmaya başladıktan sonra devam eden birkaç yüzyıl boyunca ticaretin yapıldığı ve Müslümanların Benadir sahilinin güneyindeki limanlarda ilk görüldüğü yerde, gayrimüslim Afrikalılar demografik, politik ve kültürel olarak egemen olmaya devam etti.<sup>85</sup>

İslamiyet'in Afrika'da yayılmaya başladığı bu ilk dönemde kuzey sahillerindeki ilerlemesi ile güney kısmındaki ilerlemesi farklılık gösterdi. Örneğin, Barawa, Mogadişu, Merka gibi daha kuzeyde kalan limanların Arabistan ile ilişkisi daha erken dönemde başladığı için İslamiyet ile daha erken dönemde tanışırken, güney limanları ile Arabistan arasındaki ilişkinin daha sonraki tarihlerde başladığı ve bu sebeple İslamiyet ile daha geç tanıştıkları biliniyor. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıl itibarıyla Kuzey ve Doğu Arabistan'daki Müslümanlar Mogadişu ve Barawa'da (ve muhtemelen Manda) yerleşmeye başladılar. Kısa bir süre sonra, bu limanlara İslamcı düşüncelere sahip bilginler, kadılar ve hatipler geldi. Bu dini misyonlara sahip âlimler gittikleri yerlerde bazı önemli hukuki ve siyasi alanlarda kendilerine yer edindiler. Şehrin tek aydın zümresi olarak, Mogadişu'daki daha eski yerleşimcilerin varlığını bile gölgede bırakıp bir dini hanedan işlevini görmeyi başardılar.<sup>86</sup>

19. yüzyıla geldiğimizde ise İslamiyet'in Afrika sahillerinde politik olarak şekillenmesinde dört önemli olay vardır. Bunlar 1840 yılında Zanzibar'da Busaidi

<sup>85</sup> Randall Lee Pouwels, "Islam and Islamic Leadership in the Coastal Communities of Eastern Africa, 1700 to 1914", University of California, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Los Angeles 1979, s. 13.

<sup>86</sup> Karpas, *Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, s. 279-270.

sultanlığının kurulması ve 1888 yılının başlangıcında Doğu Afrika'daki sömürgelerde Anglo-Amerikan rekabetinin artması en belirgin olan iki olaydır. Bununla birlikte, Hadrami göçmenlerinin Afrika sahillerine olan akını ve son olarak Müslüman tarikatların İslam'ın Doğu ve Kuzey Afrika kıyılarında şekillenmesinde önemli misyonlar üstlendi. <sup>87</sup>

19. yüzyıl Afrika'sında İslamlaşmaya katkı sağlama görevini çoğunlukla tekke, tarikat ve zaviyelerin almasıyla birlikte hem dinî hem sosyal hem de politik arenada bu kurumlar önemli yer edinmişlerdir. Afrika'da, yetimhane, darülaceze, yardımlaşma, mektep ve hastane gibi faaliyet gösteren tekke ve zaviye kurumu herhangi bir durumda ister Müslüman ister gayri Müslim olsun herkesin ilk müracaat yerleriydi. <sup>88</sup> Bu anlamda dinî, siyasî ve ictimaî bir boyuta sahip olan tekke ve zaviyelerde eğitim faaliyetleri yapılmış ve talebelere İslamiyet anlatılıp Kur'an hıfz ettirilmiştir. Bazı küçük davaların bir kısmı da yine bu tekkelerde görülmüş, nikâh, cenaze gibi merasimler de tekkelerde icra edilmiştir. Tarikatlar ise işte bu tekke ve zaviyelerin içerisinde oluşmuştur. Dertli olanlar zaviyelerdeki tarikat şeyhlerinden medet ummuşlardır. Tarikatların müritleri arttıkça daha çok insana burada öğrenilen İslami değerler aktarılabilmiştir. Bir diğer yönüyle hastane işlevi de gören zaviyeler bu anlamda da İslamiyet adına hizmet etmişlerdir. Afrika'nın kavurucu çöllerinden geçerek bir köye, kasabaya ulaşan seyyahların ilk durağı olan bu zaviyelerdir. Seyyahların karnının doyurulması ve ihtiyaçlarının temin edilmesinin yanında asıl amaç İslami değerlerin tekke ve zaviyeler vasıtasıyla insanlara ulaştırılmasıdır.

Kuzey Afrika'da siyasî faaliyetlerde bulunan tarikatların kendi propagandalarını yapabilmek için resmî bir yayın organları yoktur. <sup>89</sup> Resmî yayın organı olmayan bu tarikatların liderleri fikirlerini yazdıkları eserler aracılığıyla duyurmuştur. Halife Sultan Abdülhamid'e itaat etmenin ve İttihad-ı İslam düşüncesinin önemini anlatan çok sayıda risale ve kitap tarikat şeyhleri tarafından kaleme alınmıştır. Avrupa kuvvetlerinin ve özellikle Fransa'nın Afrika'da yayılmasına engel olmak için çabalayan sultan II. Abdülhamid, İttihad-ı İslam siyasetine destek olmaları için maddi yönden büyük destekler sağlamıştır. Avrupalı güçlerin emperyalist yayılmacılığına karşı, Müslüman dünyasının birliğinin tek çıkar

---

<sup>87</sup> Pouwels, s. 352.

<sup>88</sup> Filibeli Ahmed Hilmi, s. 20.

<sup>89</sup> Sırma, II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti, s.63.



yol olduğuna inanan Sultan II. Abdülhamid, tarikatlar vasıtasıyla İttihad-ı İslam siyasetini uygulamaya girişmiştir.

Kuzey Afrika bölgesindeki İttihad-ı İslam faaliyetleri, özellikle Şazeliyye ve onun bir kolu olan Medeniyye tarikatları aracılığıyla yürütülmüştür. Şazeliyye'den başka etkin biçimde faaliyet gösteren diğer tarikatlar Rufâiyye, Ticaniyye ve Senûsiyye olmuştur. Ancak Kuzey Afrika'da başarılı bir biçimde yürütülen İslamcı faaliyetleri Avrupalı güçlerin de dikkatini çekerek tarikatların faaliyetlerini engellemek için bir dizi önlem almak istemişlerdir. Kuzey Afrika bölgesinde İslam Birliği'ne yönelik faaliyetlerin başarılı bir şekilde yürütülmesini fark eden Fransız temsilcileri bu başarının kaynağı olan Sultan II. Abdülhamid'in gücünü anlamışlardır. Sultan'ın Kuzey Afrika'daki bu başarısını yok etmenin yolunun ise Tunus üzerindeki Fransa hâkimiyetini kabul ettirmekten geçtiğini bilseler de Fransa hükümetinin bunu yapmaya gücü yetmemiştir. Fransız yetkililer bu planda başarılı olamayınca, İslamcı fikirlerin Tunuslu hacılar arasında yayılmasına engel olmak için hacıların bölgedeki yerel idarecilerle temas kurması engellemişlerdir. Ayrıca bölge halkının tarikatlara başvurmasına engel olabilmek için konsolosluklardaki yetkililerin onların sorunlarına direk olarak çözüm üretilmesini sağlamaya çalışmışlardır.<sup>90</sup>

### **2.2.1. Tarikatların Kuzey Afrika'daki Etkinliği**

Kuzey Afrika'da bulunan tarikatların faaliyetleri on dokuzuncu yüzyılla birlikte gelişmeye başlamıştır. Günümüzde hala bir yaşayış tarzı olarak etkisini sürdüren ve İslam toplumlarının vazgeçilmez bir ihtiyacı olarak her dönemde kendine yer edinen tarikat müessesesinin Afrika coğrafyasındaki geçmişi neredeyse kıtada İslamiyet'in yayılmaya başladığı yüzyıl kadar eskidir. 9. ve 10. Yüzyıldan itibaren İslamiyet Afrika coğrafyasında yayılmaya başlarken bu coğrafya üzerinde çeşitli sultanlıklar kuruldu. Çok geçmeden bu sultanlıklarda yaşayan insanlar bir araya gelerek tarikatlaşmaya başladı. O dönem Gana sultanlığı olarak bilinen günümüzün Senegal ve Moritanya devletleri arasında akan Senegal Nehri üzerindeki küçük bir adada yaşayan tarikat mensuplarına murabıt ismi verildi. Murabıtlar adıyla küçük bir devlet kuran bu kişiler kısa zamanda yayılarak kuzeye kadar ulaşıp

---

<sup>90</sup> Sırma, II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti, s. 61.

bugünkü Fas Devleti'nin topraklarını ele geçirdiler. Ardından İspanya'daki Endülüs'ü topraklarına katıp bu coğrafyada İslam'ın birkaç yüzyıl daha yaşatılmasını sağladılar. Kuzey Afrika'da etkin güç haline gelen murabıtlar zamanla Batı Afrika'da da kendilerine yer edindiler. Avrupalıların bu grupla karşılaştığı 1600'lü yıllardan itibaren onlara kendi telaffuz sistemi ile marabu adını verdi ve daha sonra murabıtlar bu isimle anılmaya başlandı. Marabular sömürge sisteminin Afrika'da yayılmasına engel olmak için İslam'ın verdiği güçle, büyük bir azimle mücadele ettiler.<sup>91</sup> İslamiyet'in Afrika'ya girdiği andan itibaren bölgede bulunan tarikatlar ya da o dönem ismiyle marabular İslamiyet'i yaymak ve bölgeyi kolonileştirmeye çalışan Avrupalı güçlere karşı mücadele etme misyonunu üstlendiler. Afrika'da bulunan tarikatların gücü 17. yüzyıldan itibaren Avrupalı güçler tarafından da fark edilmişken sultan II. Abdülhamid'in onların gücüne kayıtsız kalması beklenemezdi.

II. Abdülhamid imparatorluğun sınırları içinde ve özellikle Afrika ve Arap coğrafyası gibi imparatorluğun merkezine uzak bölgelerinde tarikatlarla olan bağımlı bazı tarikat liderleri üzerinden kurmaya başlamıştır.<sup>92</sup> Bu tarikat liderleri Medeni-Şazeli Şeyhi Zafir Efendi, Rufai Şeyhi Ebü'l-Hüda Efendi, Feraşet-i Şerife Vekili Seyyid Ahmed Esad Efendi, Şeyh Rahmetullah ve Seyyid Hüseyin El-Cisr gibi isimlerdir. Bu bağ bazen direk sultanın daveti bazen de şeyhlerin Dersaadet'e gelip devlet-i aliyyeye hizmette bulunmak istemelerini sultandan talep etmesiyle kurulmuştur. Bu tarikat liderleri vasıtasıyla hem vilayet ve Dersaadet arasındaki ilişkiler geliştirilmiş hem de tarikatlarla saray arasındaki bağlantı güçlendirilmiştir.<sup>93</sup> Bu bağlamda, Kuzey Afrika'daki yerel idarecilerin vergi tahsilinde tarikat liderlerinin yardımına başvurmaları devlet ve tarikat arasındaki iletişim ağında tarikat liderlerinin önemini göstermektedir. Aynı şekilde, tarikat liderleri sultanın otoritesinin dini temsilcileri ve halkla iletişim vasıtalarıdır. Bu amaçla Sultan II. Abdülhamid Kuzey Afrika'ya zaman zaman saray temsilcilerini göndererek tarikat liderlerini İstanbul'a davet etmiş ve hediyeler göndermiştir.<sup>94</sup>

---

<sup>91</sup> Kavas, *Gecmişten Günümüze Afrika*, s. 116.

<sup>92</sup> Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid* içinde(419-432). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, c. I. s.428.

<sup>93</sup> Georgeon, s. 274.

<sup>94</sup> Abdurrahman Çaycı, *Büyükşahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 22.

Kuzey Afrika'da bulunan tarikatları diğer İslam coğrafyalarındaki tarikatlardan ayıran önemli özellikler vardır. Bunların başında şeriat âlimleri ile tarikat şeyhleri arasında düşünce noktasında birbirleriyle çelişmemişler ve birbirleriyle uyum içinde hizmette bulunmuşlardır. Kuzey Afrika'da ayrılıkçı bir Şia grubunun bulunmaması ve tarikat liderleriyle şeriat ehlinin arasını açacak tarihi bir meselenin olmaması mezhepler ve dini tarikatlar arasındaki uyuma olumlu yönde katkıda bulunmuştur. Ayrıca Sufiler ve Sünni mezheplere inanan düşünürler arasında ehl-i zâhir ve ehl-i bâtın noktasında bir ayrılık yaşanmaması da tarikat ve şeriat âlimlerinin uyum içinde çalışmalarını sağlamıştır.<sup>95</sup>

### 2.2.2. Emperyalist Avrupa'nın Kuzey Afrika'da Tarikatlara Karşı Tutumu

II. Abdülhamid, Kuzey Afrika'da bulunan tarikatları, İslam birliğin çerçevesinde örgütleyerek Avrupalı sömürgeci güçleri Afrika topraklarından çıkarmak için bir takım girişimlerde bulunmuştur. Ticanilerin önde gelen şeyhlerinden Şeyh Hamahullah'ın Fransa sömürge idaresine karşı ciddi bir direniş içerisine girmesi ya da Senusiler'in yine Fransızlar'a karşı silahlı bir mücadele başlatması gibi faaliyetler, bölgedeki çıkar peşinde koşan Avrupalı emperyalist güçleri endişelendirmiştir.<sup>96</sup> Bu durum zorunlu olarak sömürgeci güçleri tarikatlara karşı önlem almaya götürmüştür.

19. yüzyılda Avrupa'nın Kuzey Afrika'daki tarikatlardan rahatsız olmaya başlamasının sebebi Sultan II. Abdülhamid'in bölgedeki tarikatlarla iletişim kurup onları İttihad-ı İslam fikrinde örgütlemesinden kaynaklanıyordu. II. Abdülhamid bölgede bulunan tarikatları İttihad-ı İslam çerçevesinde İslamiyet bayrağı altında aynı amaca hizmet eder konuma getirmesi sonucunda tarikatlar Sultandan aldığı güç ve İslamın birleştirici gücüne duyulan inancından gelen cesaretle Avrupalı güçlere karşı koymuşlardır. Sultan Abdülhamid tarafından yürütülen İttihad-ı İslam stratejisinin Kuzey Afrika'da tarikatlara dayandırılarak yürütüldüğünü gören emperyalist güçler tarikatların hareketlerini kısıtlamanın önemini vurgulamışlardır.<sup>97</sup>

Bölgedeki tarikatların II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetine olan desteğini kırmak ve bu tarikatları kendi menfaatlerine hizmet ettirmek için

<sup>95</sup> Filibeli Ahmed Hilmi, s. 19.

<sup>96</sup> Kavas, *Gecmişten Günümüze Afrika*, s. 137.

<sup>97</sup> Gündüz, s. 218-219.

çalışmalara başlayan Fransa, Fransa Devleti Müslüman İşleri Servisi (Service des Affaires Musulmanes et Sahariennes) isimli bir oluşum kurup tarikatların ve Müslümanların faaliyetlerini incelemeye başlamıştır. Fransız hükümeti tarafından oluşturulan heyet, İslamiyet'in etkili olduğu bölgeleri gezip buralar hakkında rapor hazırlamıştır. Bu heyetteki uzmanların verdiği tüm raporlarda tarikatların faaliyetlerinin İslamiyet açısından taşıdığı önem vurgulanmıştır.

Tarikatlar, Afrika'daki sömürge yönetimine karşı çıkan en önemli gruptur. Bu sebeple Afrika kıtasında, Fransız hükümeti tarafından ilk olarak bölgede öne çıkan Kadiriye, Ticaniye, Senusiye ve Şazeliye tarikatlarının faaliyetleri incelenmiştir. Fransa hükümeti tarafından oluşturulan heyetin raporlarında sürekli olarak bu tarikatlar kendilerine yer edinmiş ve tehdit unsuru olan tarikatların ortadan kaldırılması gerektiğine vurgu yapılmıştır.<sup>98</sup>

İttihad-ı İslam düşüncesinin uygulanabilmesi için aktif rol oynayan tarikatlar düşünce noktasında birbirlerine karşı olmamalarına rağmen aralarında tam bir birlik olmaması ve birleşmek yerine sayıları artarak yeni tarikatlar kurmaları ve bu tarikatların gücünden hoşnut olmayan ulemaların tarikat liderleriyle mücadele başlatması Avrupalı güçlerin gözünden kaçmamıştır. Farklı tarikatlara mensup müridlerin hem başka tarikatların müridleri hem de kendi içlerinde yaşadığı fikir uyuşmazlıkları emperyalist Avrupa devletlerinin çıkarlarına ulaşmaları için onları motive edici bir güç olmuştur. Emperyalist hırslar taşıyan Avrupa medeniyetine, *“aralarında hiçbir bağ ve ittifak bulunmayan tarikatların sözde birliğinden yılmamaları”* fikri aşılana çalışılmıştır.<sup>99</sup>

Kuzey Afrika'daki ahvali bildiren Fransa Konsey Başkanı'na sunulmuş bir raporda Fransa'nın bölgede hâkimiyetini devam ettirebilmesi için burada bulunan tarikatların faaliyetlerinin kontrol altına alınmasının zaruri olduğu belirtilmiştir. Bunun için sağlık ve ekonomik sebepler bahane edilerek mümkün mertebe Müslümanların Hac faaliyetini zorlaştırıp azaltmanın önemi vurgulanmıştır. İkinci olarak ise aralarında rekabet bulunan tarikatların birbirine düşürülerek bölgede ikilik çıkartmanın zorunluluğuna işaret edilmiştir.<sup>100</sup> Bu anlamda, Sultan II. Abdülhamid

<sup>98</sup> Kavas, *Gecmişten Günümüze Afrika*, s. 136-137.

<sup>99</sup> Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, s.68.

<sup>100</sup> Mehmed Şakir, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti*, Gülten Sarıyıldız ve Ayşe Kavak (hzl.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s. 297.

tarafından Şazeli, Medeni ve Rufai tarikatlarına verilen imtiyazlar düşünüldüğünde İslam'ın diğer cemaatlerinin hoşnutsuzluğunu emperyalist güçler bir fırsata dönüştürmeye çalıştıkları söylenebilir.

Kuzey Afrika'daki ahvali Fransa'ya bildirmek için Osmanlı Trablus'una yerleştirilen konsoloslardan birinin raporunda ise Senusi ve Medeni tarikatları arasında birleşme sağlanmaya çalışıldığı; ancak bu konuda başarılı olunamadığı Fransa'ya rapor ediliyor. Bu birleşmenin girişimcilerinden biri olan Sidi el-Beşir'in başarısızlığının ardından Mistrata'ya çekilmesi ve etkisini yitirmesi Fransız konsolosun gözünden kaçmıyor. Trablusgarp'taki Fransa Umumi Konsolosluğu'nun kendisini para karşılığında istihbarat ajanı olarak kullanılabileceği bildiriliyor.<sup>101</sup>

Sonuç olarak, 19. yüzyıl Kuzey Afrika'sı güçlü tarikat müesseseleri olan bir bölgeydi. Bu tarikatlar Avrupa'da bulunan ve tek amaçları gittikleri bölgeleri sömürmek olan büyük devletlerin hareketlerine karşı etkin bir mücadele yürüttüler. Emperyalist devletlerin bölgelerinde kurdukları sömürge yönetimlerine itiraz edip, bölge halkı arasında hızlı bir toplumsal örgütlenme oluşmasını sağladılar. Tarikatların Kuzey Afrika bölgesinde dini, sosyal ve politik arenada artan öneminde Sultan II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam birliği politikası çerçevesinde büyük bir rolü oldu. Ancak, Kuzey Afrika'da çıkar peşinde koşup bölgeyi sömürme hırsı taşıyan Avrupalı güçler, Sultan II. Abdülhamid'in bölgede uyguladığı İslam birliği politikasına engel olmak için, Müslüman halk üzerinde etkisini artırdılar. Ayrıca, tarikatların Sultan'ın İttihad-ı İslam stratejisi yönündeki faaliyetlerine destek olmalarını engellemeye ve onları kendi safına çekmeye çalıştılar. Bu amaçla her türlü yatırımı yapan sömürgeci devletler, bazen kurdukları dernekler bazen bölgeye gönderdiği ajanlar ve bazen de konsolosları vasıtasıyla bölgede süren Abdülhamid etkisini kırmaya çalıştılar.

---

<sup>101</sup> Sırma, II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti, s. 68.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN KUZEY AFRİKA'DA İLETİŞİM HALİNDE OLDUĞU BAŞLICA TARİKATLAR

#### 3.1. Rufâiyye

Sultan II. Abdülhamid'in en çok ehemmiyet verdiği tarikatların başında gelen Rufai tarikatının II. Abdülhamid dönemindeki şeyhi ( asıl adı Muhammed b. Hasen Vadi b. Ali ), Halep doğumlu Ebü'l-Hüda'dır. Şeyh Ebü'l-Hüda '*iyi bir hatip, mükemmel bir risaleci ve Osmanlı himayesi altında İslam Birliği'nin ateşli bir avukatıdır*'<sup>102</sup>. Şeyh'in Osmanlı Devleti ile ilişkisi sultan Abdülaziz dönemine dayanır. Şeyh Ebü'l-Hüda sultan Abdülaziz döneminden itibaren sarayda varlığını sürdürmeye başlamıştır.<sup>103</sup> Ebü'l-Hüda'nın 1290/1873 senesinde İstanbul'a yaptığı ziyaret sonucu Sultan Abdülaziz kendisini Halep'in seyyid ve şeriflerle ilgili işlerine bakan yetkilisi konumuna- Nakibü'l Eşraf'lığına- atamış, ardından 1292/1875 senesinde de bu vazifesine ilaveten Suriye, Diyarbakır, Bağdat ve Basra Nakibü'l Eşraf müfettişliğine tayin olmuştur. Ayrıca halk, esnaf ve idareciler arasında çıkabilecek anlaşmazlıkları çözmek için oluşturulmuş komisyonun başkanlığı da bu dönemde Şeyh Ebü'l-Hüda'ya verilmiştir. Bu vazifeleri karşılığında şeyhin maaşına

<sup>102</sup> Karpas, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, and Community in the Late Ottoman State* s. 193.

<sup>103</sup> Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi", *Middle Eastern Studies*, vol. 15, no 2, May, 1979, s. 134.

ayrı bir ödenek ilave edilmesi de ihmal edilmemiştir.<sup>104</sup> Bu vazifeler, Ebü'l-Hüda'nın Sultan Abdülaziz'in son dönemlerinden itibaren Osmanlı Devleti'ne yakınlaştığının ve bu yakınlıktan doğan avantajlardan yararlandığının, sultanın koruması altında olduğunun göstergeleridir.

Sultan Abdülhamid döneminde ise devletin merkezi olan İstanbul'da otorite sağlanmaya çalışılırken merkeze uzak bölgelerde de hilafete olan bağlılığı artırmak gayesiyle iletişim kurulan şeyhler arasında Şeyh Ebü'l-Hüda'ya ayrı bir önem atfedilmiştir. Zira Halep doğumlu olan Ebü'l-Hüda, II. Abdülhamid'in ihmal edildiğini düşündüğü Arap ve Afrika dünyası ile temasını sağlayabilecek bir güce sahiptir.<sup>105</sup>

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın saltanatı için taşıdığı önemi fark eden sultan, tahta çıktığı 1876 senesinde şeyhi saraya davet etmiş ve kendisi saray tarafından büyük bir nezaketle karşılanmıştır. Ardından haftalık olarak sultanın huzuruna kabul ettiği şeyh, sultana genel ahvalden haber vererek kısa sürede ulema hiyerarşisinde yükselerek “Şeyhü'l-Meşayih” rütbesiyle ‘Meclis-i Meşayih’ reisliğine getirilmiştir.<sup>106</sup> 1876 senesinde sarayda kendine yer edinen şeyhin en parlak dönemi bundan yirmi yıl sonra 1313/1897 senesinde olmuştur. Devletin en yüksek ilmi rütbesi olan Rumeli Kazaskerliğine yükselen şeyh, kardeşi Abdürrezzak Efendi'yi de kazasker yaptırmış ve oğlu Hasan Bey'i de Saray-ı Hümayun Kitabet-i saniliğine tayin ettirmiştir.<sup>107</sup> Şeyhin sarayda hızla yükselmesinden memnun olmayan bir grup tarafından Ebü'l-Hüda hakkında çıkarılan dedikodular çoğalınca Sultan II. Abdülhamid onu kısa süreliğine Halep'e göndermiştir. Halep'ten İstanbul'a dönüşünden sonra Şeyh Ebü'l-Hüda yirmi yıl boyunca Abdülhamid'in sarayından hiç ayrılmamıştır.<sup>108</sup>

Şeyh Ebü'l-Hüda sarayda kaldığı süre boyunca II. Abdülhamid'e İslam Birliği konusunda danışmanlık yapmış ve padişahı ziyarete gelen Suriye, Irak, Mekke ve Kuzey Afrika reislerine ve tarikat liderlerine İslam Birliği siyasetinin

---

<sup>104</sup> BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 1081/81054 26 Ramazan 1315/ 17 Şubat 1898. “Sudûr-i izâmdan semâhatlü Ebü'l-Hüda Efendi hazretlerinin hazîne-i celîle-i mâliyeden muhassas maâşının on bin guruşa iblâğı.”

<sup>105</sup> Abu-Manneh, s. 135.

<sup>106</sup> Georgeon, s. 274.

<sup>107</sup> Süleyman Tevfik Özzorluoğlu, *Abdülhamid'in Cinci Hocası Şeyh Ebü'l-Hüda*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, s. 53.

<sup>108</sup> Abu-Manneh, s. 136.

propagandasını yapmıştır. Sultan II. Abdülhamid bu reisler ve liderler yardımıyla devletin merkezine uzak bölgelerde Müslüman nüfus üzerinde hakimiyet kurmayı amaçlamıştır.

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın sultan II. Abdülhamid'e karşı yapmış olduğu bir başka hizmet İslam birliği fikrinin önemini aşıl原因an risale ve kitapları olmuştur. Sultan II. Abdülhamid tarikat liderlerinin ayrılıkçı hareketlerin önüne geçebilme gayesiyle Şeyh'e kendisinin Müslümanların halifesi olduğu konusunda yazılar ve kitaplar kaleme aldırarak halk arasında bu alanda bilinç oluşturmaya çalışmıştır. Ebü'l-Hüda'nın bu alanda iki yüzün üzerinde Arapça kitap ve risale yazmıştır. Şeyh bu risalelerde '*Osmanlıları Allah'ın İslam'ı kurtarmak için gönderdiği halaskârları olarak tasvir etmiştir.*'<sup>109</sup> Şeyh Ebü'l-Hüda, Osmanlı hilafetinin meşruiyetini ve II. Abdülhamid'in yaptığı hayırseverlikleri anlatan eserler kaleme alarak bir çeşit İslam Birliği siyaseti propagandası yapmıştır. Şeyh Ebül-Hüda yazmış olduğu kitaplardan en meşhuru olan Dair-reşad li-sebilil ittihad vel inkıyad ve en-Nefahatu'n-Nebeviyye fi hidmeti'l- Hilafeti'l- Hamidiyyeti'l-Osmaniyye'de, Osman oğullarının ve özelde de sultan II. Abdülhamid'in halifeliğinin meşruluğunu ilmi ve dinî yollardan açıklama gayreti içerisine girmiştir. Ayrıca, Müslümanları İslam dini'ni düşmanları karşısında korumak ve yaymak için seferber olmalarını istemiştir:

“Bu millet-i Muhammediyenin ve taife-i mübareke-i İslamiyenin kaffe-i efradı indinde yani gerek memalik-i mahrusa ve gerek sair diyarlarda sakin olan Müslümanların nezdinde malum olsun ki liva-yı ittihadın altında ictima'nın vakt ü zamanı gelmiştir. Ve işte bu zaman ol zamandır zira adüvv-i zalim din-i mübinin mahvına çalışmaktadır ve hal başka bir heyete girmiştir. Her nerede olur ise olsun bunlar ile mücadele her bir müslümana farz ve vacip olmuştur, mal ve can ile herkes cihada ictihad edip hilafet-i uzma ve imamet-i kübranın hıfz u sıyanetine çalışmalıdır. Çünkü bu makam-ı mukaddes-i hilafet menkabe-i beka-yı din ve namika-i mersum-ı İslam ve müslimindir.”<sup>110</sup>

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın Osmanlı Devleti'nin benimsediği mutlakıyetçi yönetim anlayışını gerekçeleriyle birlikte geniş kitlelere anlatma hizmeti de saraya hizmet

<sup>109</sup> Karpas, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, and Community in the Late Ottoman State*, s. 194.

<sup>110</sup> Es-Seyyid Muhammed Ebü'l-Hüda Efendi, *Da'ir-Reşad li Sebilil-İttihad ve'l-İnkıyad*, Halepli Kudsi Efendizade Abdulkadir (çev.), İsmail Kara, Hülya Güzey ve Nergiz Yılmaz (hızl.), *Hilafet Risaleleri 1 Abdülhamid Devri* içinde, cilt: II, İstanbul: Klasik Yayınları, 2002, s. 182.



noktasında yaptığı en önemli faaliyetlerinden birisi olmuştur. Ebü'l-Hüda, Sultan II. Abdülhamid'in benimsemiş olduğu mutlakiyetçi yönetim sisteminin İran-Moğol etkisinden dolayı kaynaklanmadığı, aksine Hz. Peygamber döneminden gelen bir yönetim anlayışı olduğunu savunmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in halifelik görevini dini temellere dayandırarak meşru biçimde yerine getirdiğini açıklamıştır.<sup>111</sup> Ebü'l-Hüda bunlardan başka özellikle Osmanlı karşıtı muhaliflerin toplandığı Mısır gibi önemli bir bölgede gazete çıkartarak bu gazetede Osmanlı lehine propaganda yapmıştır. Şeyhin bu hizmeti de İttihad-ı İslam stratejisi açısından büyük önem taşımaktadır.

1302/1885 senesinde Rumeli Kazaskerliği'ne getirilen Şeyh Ebü'l-Hüda hizmetlerinden dolayı sultanın hep en yakınında olmuştur. Şeyhin rütbesinin yükselmesiyle şeyhe ödenen maaş da düzenli olarak artmıştır.<sup>112</sup> Ebü'l-Hüda'nın hizmetleri karşılığında ödüllendirilmesi sadece maaşına zam yapılması şeklinde değil nişanlar ve madalyalar da ödüllendirilmiştir. Ayrıca lideri olduğu Rufai tarikatının Kuzey Afrika, Suriye, Bağdat, Basra ve Yemen'deki giderleri bizzat II. Abdülhamid tarafından desteklenmiştir.<sup>113</sup> Şeyhin maaşı, alacağı rütbeler, maaşına zam konuları, müritlerinin askerlik durumları, çocuklarının ve akrabalarının kariyer durumları dahi sultanın bizzat ilgilendiği konular arasında olmuştur.

Yapılan hizmetler karşılığında liyakat göstergesi olarak kişilere nişan takdim edilmesi Sultan II. Abdülhamid döneminde zirve noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde sultanın uyguladığı İttihad-ı İslam stratejisi çerçevesinde yeni nişanlar ihdas edilmiş ve neredeyse bütün halk kesiminden insanlara bu nişanlar verilmiştir. Dönemin sembolü haline gelen bu nişanlar elbette şeyhin yakın akrabalarına da verilmiştir. Ebü'l-Hüda Efendi'nin büyük haremine hayır ve yardım işlerinde bulunması karşılığında verilen şefkat nişanı<sup>114</sup> takdim edilmesi ya da oğlu Seyyid Hasan Halid Bey'e üçüncü rütbeden nişan-ı ali-i Osmani ihsan buyrulması<sup>115</sup> karşılaşılan durumlardır. Sultan bu nişanları Avrupa'dan Afrika'ya hatta Çin'in en ücra köşesindeki bir devlet adamına, bir bilgine ya da bir tarikat şeyhine ulaştırmıştır.<sup>116</sup>

---

<sup>111</sup> Georgeon, s. 275.

<sup>112</sup> BOA BEO. 1335/100119 27 Safer 1317/ 5 Temmuz 1899.

<sup>113</sup> BOA BEO. 1373/102930 18 Cemaziye'l-evvel 1317/ 24 Eylül 1899.

<sup>114</sup> BOA. İrade (İ.), Taltifat (TAL.), 161/ 1316 Ş-035 18 Şaban 1316/ 1 Ocak 1899.

<sup>115</sup> BOA. İ.TAL. 49/1311 L-026 10 Şevval 1311/ 17 Nisan 1894.

<sup>116</sup> İhsan Süreyya Sırma, Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi, s. 230.

II. Abdülhamid dönemi hükümeti, şeyhin kendisinden başka onun yakınında bulunan müritleri ve akrabalarını da memnun etmiştir. Şeyhin müritleri ve akrabaları devlet kademelerinde önemli pozisyonlarda istihdam ettirilmiş ve yüksek maaşlar verilmiştir. Konuyla ilgili olarak Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Hama ve Halep mal sandıklarından Şeyh Ebü'l-Hüda'nın yeğeni Seyyid Mustafa'ya verilmek üzere maaş tahsis edilmesi istenmiştir.<sup>117</sup> Bunun yanında Şeyh Ebü'l-Hüda'nın tarikatına mensup olanlara da bir takım imtiyazlar tanınmıştır. Arabistan ve Afrika coğrafyasındaki değişik bölgelerde bulunan müritlerine maaş bağlanması, vergi ve askerlikten muafiyet ve harcırahlarının karşılanması gibi çeşitli imtiyazlar elde edebilmişlerdir.<sup>118</sup>

Şeyhin yakın akrabaları ve ailesine verilen maaş, nişan gibi çeşitli hediyelerden başka sultan onların sıkıntılarıyla yine bizzat ilgilenmiştir. Ebu'l-Hüda Efendi vefat ettikten sonra dahi eşi Seyyide Bedi'a Hanım kendisine babasından miras kalan Beyrut'ta bulunan kahvehanenin ellerinden alınmaya çalışılması üzerine Sultana bir telgraf çekip ondan konuyu çözmesi için yardım isteyebilmiştir.<sup>119</sup> Sultan Şeyh'e olan saygısını ölümünden sonra bile devam ettirerek yakınlarıyla ilgilenmeye devam etmiştir.

Şeyh Ebü'l-Hüda, lideri olduğu Rufai tarikatı vasıtasıyla Kuzey Afrika ve Arap coğrafyasında hilafete olan bağlılığı artırması, Arap ve Afrika dünyasındaki önemli kabile ve şeyhlerin sultanın İttihad-ı İslam siyasetine hizmet etmesini sağlaması ve bölgede çıkar peşinde koşan Avrupalı emperyal güçlerin çabalarını boşa çıkarması neticesinde Sultan II. Abdülhamid'in güvenini kazanmayı başarmıştır. Bu hizmetleri neticesinde Sultan II. Abdülhamid şeyhi ve onun tarikatına bağlı müridlerini memnun etmek gayesiyle Rufai tarikatının tekkelerini, vakıflarını devlet hazinesinden çıkan parayla tamir ettirmiştir.<sup>120</sup>

Şeyh Ebü'l-Hüda Sultan Hamid'in sarayında İttihad-ı İslam için hizmet ederken, Sultan bir taraftan da Kuzey Afrika ve Arap dünyasında tekkelerin çoğalmasını sağlamıştır. Sultanın bizzat kendi maddi katkısıyla da yapılan bu tekkeler II. Abdülhamid'in bölgedeki nüfuzunu artırmaya yardımcı olmuştur. Şeyhin

<sup>117</sup> BOA BEO. 1373/102930 18 Cemaziye'l-evvel 1317/ 24 Eylül 1899.

<sup>118</sup> BOA. Dahiliye (DH.) Mektubi Kalemî (MKT.) 2309/118 22 Şevval 1317/ 22 Şubat 1900. "Sâdât-ı rufâ'iyeden oldukları beyânıyla hizmet-i askeriyeden istisnâları"

<sup>119</sup> BOA. DH. Hukuk (H.). 21/9 16 Muharrem 1329/ 18 Ocak 1911.

<sup>120</sup> BOA. BEO. 2128/159533 5 Cemaziye'l-evvel 1321/ 30 Temmuz 1903.

sarayda sultanın yanında olması, Abdülhamid'in tahmin ettiği gibi kısa süre içinde olumlu sonuçlar doğurmuştur. Sonuçta, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın düşünceleri Araplar üzerinde önemli bir tesire sahip olmuştur. Ayşe Osmanoğlu'nun şu hatırası şeyhin Arap dünyasını ne derece etkilediğini gösterir:

“Abdülhamid Yemen ayaklanması sırasında kabile rüesasını İstanbul'a davet etmiş, küçük Mabeyn dairesinin önüne tahtını koydurtmuş, orada bunları kabul etmişti. 100 kişi kadar vardılar. Hepsi birden tuhaf renkli elbiseleriyle sıra ile gelmişler, babamın ellerine ayaklarına yapışmışlardı. “Ya Halife-i Resul, sana sadık kalacağız” diye yemin etmişler, “Allahu yansuru Sultan” diye bağırılmışlardı. Ebü'l-Huda Efendi sırmalı elbisesiyle ortaya gelerek babam tarafından bunlara Arapça bir nutuk irâd etmişti. Bizler de bu kabul resmini Harem pencerelerinden seyretmiştik.”<sup>121</sup>

Sonrasında bu reislerin bir kısmının Ebü'l-Hüdâ'nın konağında misafir edildiğinden bahsetmiştir. Görüldüğü gibi, II. Abdülhamid Arap bölgesi ile ilgili durumları, geleneksel anlamda çok kuvvetli olan tarikatların liderlerini kullanarak çözmeye çalışmıştır.

Rufai şeyhi olan Ebü'l-Hüda'nın bir tarikat lideri olmaktan başka Sultan'a aracılık yapmak ve danışmanlıkta bulunmak gibi çok önemli görevleri olmuştur. Sarayda 'Reşid Efendi olarak bilinen ve gizli bir casus olan Arminius Vambery Şeyh Ebü'l-Hüda'yı “sultanın manevi danışmanı olan bir şeyh” olarak tarif eder.<sup>122</sup> Mısır'da bir şahsa ait vakıfların durumundan Sırbistan Krallığı ile yapılacak bir antlaşmada padişahın veya kralın askeri üniforma giymesi gibi sembolik durumlara kadar pek çok konuda şeyh Ebü'l-Hüda'ya danışıldığı biliniyor.<sup>123</sup>

İttihad-ı İslam düşüncesine yönelik faaliyetlerin uygulanmasında önemli bir role sahip olan Cemaleddin Afgani'nin İstanbul'a gelip padişah lehine hizmette bulunmasının mimarı da Ebü'l-Hüda'dan başkası değildir. Ebü'l-Hüda'nın ikna ettiği

---

<sup>121</sup> Osmanoğlu, s. 25-26.

<sup>122</sup> Mim Kemal Öke, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983, s. 43.

<sup>123</sup> Muharrem Varol, “Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadî (1850-1909)”, Zekeriya Kurşun-Haydar Çoruh (Ed.), *Tarihimizden Portreler Osmanlı Kimliği* içinde. İstanbul: ORDAF, 2013, s. 70. 57-82.

Afgani ölene kadar İstanbul'da tutulup halifeye itaat ve İslam birliği konularında II. Abdülhamid'e danışmanlıkta bulunmuştur.<sup>124</sup>

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın sultana danışmanlık yaptığı bilinmesine rağmen, gerek sarayda kendisine yer edinmesinden gerek de Abdülhamid'e yakınlığından ötürü bu danışmanlık olayı biraz abartılarak anlatılmaktadır. Şeyh'in sarayda politik mevzuda karar alma mekanizması olarak başvuru olan danışmanlardan daha farklı bir yeri olmuştur. Şeyh'in Sultan'a yaptığı danışmanlık Arap ve İslam davalarıyla ilgili konularda sınırlıdır. Hatta şeyhin bu konuda sultana verdiği tavsiyelere de her zaman uyulmadığı bilinmektedir. Neticede Ebü'l-Hüda Arap asıllı bir şeyh olup padişaha olan yakınlığını kendi ülke ve bölgesinin menfaatleri için kullanmaya çalışacak şekilde danışmanlık yaptığı bilinmektedir. Ebü'l-Hüda Sultan II. Abdülhamid'i Arap çıkarlarına hizmet edebilecek en iyi sultan olarak gördüğü için Abdülhamid'in İttihad-ı İslam fikri hakkında padişahla aynı düşünceleri taşıyıp ona destek olmuştur. Zira o dönemde Arap dünyası üzerinde Osmanlı siyasi ve askeri kalkını olmazsa, Araplar'ın çeşitli gruplara ayrılması ve yabancı kuvvetler tarafından işgal edilmesi kaçınılmaz bir durumdur. Bu anlamda Ebü'l-Hüda aslında Arap milliyetinin çıkarları için padişahın bu kadar yakınında olup onun desteğini almaya çalışmıştır. Ancak Ebü'l-Hüda'nın kendi ülkesinin çıkarları peşinde koşması sebebiyle II. Abdülhamid tarafından bazı faaliyetlerine sınırlamalar getirilmiştir.<sup>125</sup>

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın sultanın hoşuna gitmeyen davranışlar da sergilemiştir. Şeyhin gizlice yürüttüğü faaliyetleri sebebiyle Rufâî dergâhına kadın ve erkeklerden oluşan bir takım meçhul ve serseri insanların toplanması, şeyhin devletin dikkatini celb eden faaliyetlerindedir. Ayrıca Dersaadet'te bulunan Şeyh Ebü'l-Hüda Efendi, Abdülkadir Geylani Hazretleri ve bazı büyük tarikat şeyhleri hakkında kötü düşünceye sebep olacak risaleler yazıp bunları Osmanlı coğrafyasında dağıtmıştır. Bu risalelerde Şeyh Ebü'l-Hüda, Şeyh Abdülkadir Geylanî'nin kurucusu olduğu Kadiri tarikatına bağlı müridlerin fazlalığına dikkat çekmektedir. Irak ve diğer birçok Osmanlı vilayetlerinde, Rufai tarikatını kuvvetlendirmek için Şeyh Ahmed Rufai

---

<sup>124</sup> Nikki Keddie, *Sayyid ad-Din "al-Afghani": A Political Biography*, Berkeley: University of California Press, 1972, s. 401.

<sup>125</sup> Karpas, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, and Community in the Late Ottoman State*, s. 194.

hazretlerini öven Ebü'l-Hüda Şeyh Abdülkâdir Geylanî taraftarları hakkında kötü sözler sarf etmiştir.<sup>126</sup>

Ebü'l Hüda Efendi'nin bu hareketi tarikatlar arasında rekabet ve çatışmaya sebep olabilecek bir davranıştır. Bu 'muzır risalelerin' Irak ve Şam bölgelerinde ve çöl aşiretlerinde gizlice dağıtıldığını öğrenen Sadaret derhal harekete geçmiş ve risalelerin dağıtılmasını yasaklamış ve toplattırmaya başlamıştır.<sup>127</sup> Tunus'ta neşrolunan El- Basira Gazetesinde de gündeme gelen Ebü'l Hüda'nın muzır risaleleri, devletçe neşri yasaklanmasına rağmen yayınlanması ve şeyhin vukufiyeti olmadığı konularda yazması sebebiyle eleştirilmiştir. Gazete ayrıca Ebü'l Hüda Efendi'nin kardeşi Abdürrezzak Efendi'nin Halep'e giderek şeyhin yazdığı bu risaleleri halk arasında yaymaya çalıştığından da bahsedilmektedir. Abdürrezzak Efendi bu risalelerin aşiretler ve halk arasında büyük bir teveccühle karşılandığına ve dair sadarete ve Bab-ı Âli'ye telgraflar çektirmek için uğraşmıştır. El-Basira'da bu telgrafların sadarete çekilmesi ve mühürlenmesi için Halep'teki insanların bir takım tehditler ve akçelerle kandırıldığı da yazılmıştır.

El Basira gazetesinin Ebü'l Hüda Efendi'nin zararlı faaliyetlerinin doğruluğunu kanıtlar nitelikteki haberler sadarete yazılan belgelerde de görülmektedir. 21 Temmuz 1895 yılında İstanbul'a gönderilen bir yazıda Ebü'l Hüda'nın kardeşi Abdürrezzak Efendi hakkında şöyle yazılmıştır;

“Mamâfih âmâl-i fâsidesinden devam ederek Haleb'de kendisine mensûb bazı adamları ve müderris ve câbirîzâdelerden bazıları ve Antakya'da Hacı Rıfat Ağa vesâirleri vâsıtasıyla risâleleri hafiyen urban içine dağıtmaktadır. Ve çölde beyne'l-aşâir câbecâ cem'iyet teşkililiye okunmaktadır.”<sup>128</sup>

Yine aynı belgede Ebü'l Hüda Efendi'nin, kardeşi Abdürrezzak Efendinin bu zararlı faaliyetlerinden haberdar olduğu ve onu yönlendirdiğinden bahsedilmektedir. Yazılan belgede Ebü'l Hüda Efendi, Osmanlı devletine büyük zararları olmuş Timur'a, Şah İsmail'e, Uzun Hasan'a, Karamanoğullarına benzetilerek, Şeyh Ebü'l

<sup>126</sup> BOA. BEO. 612/45881 s. 3 6 Zilkade 1312/ 1 Mayıs 1895.

<sup>127</sup> BOA. BEO. 612/45881 s. 1. 6 Zilkade 1312/ 1 Mayıs 1895. “Abdü'l-Kâdir Geylanî kuddise sirrahu'l-âlf hazretlerinin hakk-ı âlilerinde makâlât-ı gayr-ı lâyıkeyi hâvî olarak mukaddemâ sudûrdan semâhatlü Ebü'l Hüda Efendi hazretleri tarafından tertîb ve neşredilen risâlenin nüshaları bâ-irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenahî toplattırılmış.”

<sup>128</sup> BOA. BEO. 612/45881 s. 3 6 Zilkade 1312/ 1 Mayıs 1895.

Hüda Efendinin bu faaliyetleri Mısır'daki Arabi Paşa isyanı ve Kürdistan'da Şeyh Abdullah ayaklanması gibi bir takım teşebbüslerde bulunabileceği ima edilmiştir.<sup>129</sup>

Sonuçta Şeyh Ebü'l-Hüda Efendi'nin kısa süre içinde Sultan II. Abdülhamid nezdinde gördüğü kabul ve hürmeti kıskanıp onu kendisine rakip olarak görenler şeyh hakkında türlü dedikodular çıkarıp onu saraydan uzaklaştırmaya çalışsa da Abdülhamid, Şeyh Ebü'l-Hüda'yı ölümüne kadar sarayından ayırmamıştır. Sarayda olduğu süre boyunca Arapları iyi tanınması, onlara yönelik politikalar üreten siyasi kabiliyeti sayesinde Sultan'ın güvendiği yakın danışmanlarından olmuştur. Yirmi yıl kadar Sultan'ın himaye ve teveccühünü kazanan Şeyh Ebü'l-Hüda, Halep'de Nakibü'l-Eşraflık, İstanbul'a geldikten sonra da Meclis-i Meşayih Reisliği görevlerini üstlenmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetine hizmet amacıyla İslam'ın birleştirici gücünü Arap ve Afrika dünyasına tarikatı vasıtasıyla yaymaya çalışmıştır. Bu amaçla çok sayıda risale kaleme aldığı bilinmektedir. Şeyhin bu hizmetleri karşılığında 1885 yılında ulema arasında en yüksek derece olan Rumeli Kazaskerliği'ne kadar yükselmiştir. Şeyhin kendisinden başka yakınlarına da devlet kademelerinde önemli vazifeler verilmiş, nişanlar ve rütbeler ihvan edilmiş ve maaşa bağlanmışlardır. Ayrıca yine Ebü'l-Hüda vasıtasıyla harap halde bulunan Rufai tekkeleri ve türbelerinin onarımları da yaptırılarak Halife Sultan'a olan bağlılık artırılmaya çalışılmıştır.

### 3.2. Şazeliyye

II. Abdülhamid'in güvenine erişmiş bir başka kişi Tunus asıllı Medenî-Şazeli Şeyhi Hamza Zafir Efendi'dir. Mahmud Nedim Paşa'nın Trablusgarp valiliği sırasında tanıdığı bu şeyh, paşa tarafından İstanbul'a getirilip Sultan II. Abdülhamid ile daha şehzadelik yıllarında tanışma fırsatına erişmiştir. Ayşe Osmanoğlu *Babam Sultan Abdülhamid* adlı hatırat kitabında, babasının şehzade iken Süleymaniye

---

<sup>129</sup> BOA. BEO. 612/45881 s. 3 6 Zilkade 1312/ 1 Mayıs 1895. "Bunlar (Şeyh Ebü'l Hüda ve Abdürrezzak Efendi ) esâfil-i nâs ve desâsdan oldukları cihetin din ve devlet ve padişaha hizmet edeceğimiz nümâyîşiyle meydana çıkıp teksîr-i sevad cem'ine şeytanetkârâne sa'y ve gayret ve sûret-i zâhirede duâ-yı devâm-ı saltanat rüyâsıyla tevsî' dâire-i mazarrat eylemekte oldukları derkârdır. Hususıyla avâmm-ı nâssa böyle şeylerin yani kerâmât-ı evliyâ ve havârik-i âdâta ve ez-hikâyât ile hurûcun şiddet-i te'sîri mülâbesesiyle nerede bir hokkabaz bazgûne hurûc ettiğini duysalar der-akab gidip bulur teslim ve teb'iyetle o uğurda cânen ve mâlen her türlü fedakârlığı göze alırlar."

Camii'nde namaz kıldığı bir gün Şeyh Zafir'e rastlayıp dost olduğunu ve bu vesile ile Şazeli tarikatına girdiğini aktarır.<sup>130</sup>

Sultan Abdülaziz döneminde Balmumcu Tekkesi'nin bulunduğu Unkapanı'nda üç yıl kaldıktan sonra Medine'ye ve oradan da Mısırata'ya giden şeyh II. Abdülhamid'in tahta geçtiği 1876 senesinde İstanbul'a davet edilmiş ve Abdülhamid'in sarayına yerleşmiştir. Özellikle Kuzey Afrika'da yaygın bir teşkilata sahip olan Şazeli Medeni Şeyhi Zafir Efendi, bu tarihten başlayıp ölümüne kadar Sultan II. Abdülhamid ile yakın temas içinde bulunmuş ve İslamiyet'e bağlılık ve Sultan II. Abdülhamid'in halifeliğinin İslam âleminde kabul görmesi için çalışmalar yürütmüştür.<sup>131</sup> Şeyh Zafir Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in hem danışmanı hem de sırdaşı olabilecek kadar yakınında olmuştur.<sup>132</sup>

Padişah Şeyh Zafir için Balmumcu Tekkesi'ni yeniden inşa ettirmiştir. Ayrıca günümüzde Beşiktaş'ta bulunan ve Ertuğrul Tekkesi olarak bilinen camiyi kendisine tahsis etmiştir. Sultan Ertuğrul Tekkesi'ni diplomatik amaca hizmet edeceği düşüncesiyle tevhidhane, selamlık, harem ve misafirhane şeklinde düzenlettirerek şeyhin misafirlerinin en güzel şekilde ağırlanması için de ortam oluşturmuştur. Dergah Kuzey Afrika'dan gelenlerin uğrak yeri olduğu için Sultan II. Abdülhamid bu tekkeye ayrı bir ihtimam verdiğini söyleyebiliriz. Şeyh Zafir ve Ertuğrul Tekkesi vasıtasıyla Sultan gerektiğinde Şeyhin bilgisine başvurabilmiş, Kuzey Afrika'dan Şeyh'in dergâhına gelip gidenleri kontrol edebilmiş ve Kuzey Afrika'daki ahval hakkında bilgi sahibi olabilmiştir. Şeyh vasıtasıyla Şazeliliğin yaygın olduğu Kuzey Afrika'da Sultan'a ve devlete olan bağlılık artırılmıştır. Sultan bu tekkeyi bir anlamda kamu diplomasisine hizmet yeri olarak düşündüğü için tekkede kalan dervişlerin yiyecek ve içecek masraflarının bile saray-ı hümayun ya da Matbah-ı Amire'den karşılanmıştır. Meşrutiyetten sonra ise bu bedel resmi bir şekle sokulmuş ve dergâhın yiyecek içecek masrafları için 300 lira taamiye bedeli belirlenmiştir.<sup>133</sup>

---

<sup>130</sup> Osmanoğlu, s. 25.

<sup>131</sup> Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 219.

<sup>132</sup> Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, and Community in the Late Ottoman State*, s. 194.

<sup>133</sup> Kamil Büyüker, II. Abdülhamid Han'ın Şazeli Tarikatı Şeyhi Şeyh Muhammed Zafir Efendi ve Ertuğrul Tekkesi, İstanbul: Kahraman Ofset, 2004, s. 32.

Ayrıca bu dönemde Şeyh Zafir Efendi'ye verilen maaş da Hazine-i Hassa'dan karşılanmıştır.<sup>134</sup> Padişah şeyhe verdiği değerden ötürü bazen Cuma selamlıklarında Ertuğrul Tekkesi'ne gitmiş ve bazı özel dini günlerde de kendisini Yıldız Sarayı'na davet etmiştir. Padişahın Şeyh Zafir Efendi'ye karşı tutumu şeyhi sarayda herkes tarafından saygı gören muhterem bir zat konumuna getirmiştir. Sultan, şeyhin kendisine ve ailesine İstanbul'da kalmaları için yüksek miktarlarda maaşlar bağlamış ve birçok ayrıcalıklar tanımıştır.<sup>135</sup> Ayrıca Şeyh'in İstanbul'daki aile fertleri çeşitli rütbelerle resmi kurumlarda görevlendirilirken Mısırata'da kalan ailesinin de ihtiyaçları giderilmiş ve Şazeli tekkelerinin bakımları yaptırılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in Şazeliyye tarikatına verdiği önem bu tarikatın Kuzey Afrika'daki varlığını İttihad-ı İslam stratejisine hizmet için kullanma gayesinin ötesinde bu tarikatın gönülden bir müntesibi olmasından kaynaklandığını söyleyen görüşler vardır. Bu görüşü savuanlara göre Sultan'ın başka tarikatlarla kurduğu bağ halife sıfatından kaynaklanırken, Şazeliyye tarikatı ile olan bağı bu tarikatın gerçek bir müridi olmasından kaynaklanmıştır. Sultan'ın Şazeliyye tarikatı ile olan bağının iktidarına son verilmesi sonucunda esir tutulduğu Beylerbeyi Sarayı'nda dahi sürdürdüğünü ve günlük virdini devam ettirdiğini gösteren belgelerin varlığı yine de Sultan II. Abdülhamid'in Şazeli olduğunu kanıtlar nitelikte değildir. Sultan'ın Beylerbeyi Sarayı'ndan Suriye'de bulunan Şazeli Şeyhi Mahmud Ebüşşamat Hazretleri'ne 22 Eylül 1329/1911 tarihinde yazmış olduğu mektubunda kendisinin aksatmadan günlük virdlerini yaptığını aktarmasına rağmen iktidardan düşürülüp saraya hapsedilen bir Sultan'ın bu virdlerini durumuna bir çare olarak yorumlamak da mümkündür:

“İşbu arzı tarikat-i Şazeliyye şeyhi vücutlara ruh ve hayat veren ve cümlelerin efendisi bulunan eş-Şeyh Mahmud Ebüşşamaât Hazretlerine ref ediyorum:

Mübarek ellerini öperek ve dualarını rica ederek selam ve hürmetlerimi takdimden sonra arz ederim ki, sene-i haliye şehr-i mayısın 2.günü tarihli mektubunuz vasıl oldu. Sıhhat ve selamette daim olduğunuzdan dolayı Allah'a hamd ve şükürler ettim... efendim, evrad-ı Şazeliyye kıraatine ve vazife-i Şazeliyyeye, Allah'ın tevfiğiyle gece ve gündüz devam

<sup>134</sup> Ş. Tufan Buzpınar, “Şeyh Muhammed Zafir ve Sultan Abdülhamid ile ilişkileri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 47-48, 2010-2011, s. 217.

<sup>135</sup> Ş. Tufan Buzpınar, “Şeyh Zâfir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, c. 39, s. 78.



ediyorum. Ve bu vazifeleri edaya muvaffak olduğumdan dolayı Allah Teala Hazretlerine hamd ederim ve davet-i kalbiyenize daima muhtaç olduğumu arz ederim.”<sup>136</sup>

Şeyh Zafir çağdaşı Şeyh Ebü'l-Hüda gibi yayın faaliyetleriyle uğraşarak İslam Birliği faaliyetleri için hizmette bulunmuştur. El Envarül Kudsiyye adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin sultanının hilafet sancağını taşıdığını ve bu sancağın ehemmiyetini vurgulamıştır. Nûrû's-sâtî' ve'l-burhânü'l-kâtî' adlı bir başka eserinde ise yine Sultan Abdülhamid'in hilafetine vurgu yaparak Sultan'ın padişahlığının şeriata olan uygunluğunu göstermeye çalışmıştır:

“Bu eseri, İslam Hilafet Merkezi, kutlu şehir İstanbul'da ikametim sırasında kaleme aldım. Dönemin halifesi; adil ve muhterem padişah, Şeriat-ı Garra esaslarının tatbikatçısı ve muhafızı, büyük halifelerin yollarının takipçisi, İslam ümmetinin yüce maslahatları için gayret eden, Allah ve Resul'üne dayanıp onlardan feyz alan, Haremeyn-i Şerifeyn'in hizmetkârı, Sultan Gazi Abdülhamid Han Hazretleridir... Allah, kendisini Sebü'l-Mesani ile korusun, dünyayı onun yönetimine versin, ordularını daima muzaffer edip, zikrini koruduğu gibi hükümetini de Taha ve Yasin hürmetine korusun ve esirgesin. Amin.”<sup>137</sup>

Şeyhin Osmanlı Devleti'ne yaptığı bir diğer önemli hizmet ülkede çıkan savaş ya da hastalık gibi herhangi bir sıkıntı durumunda halkın moral ve motivasyonunu kuvvetlendirmek olmuştur. Ayşe Osmanoğlu şeyhin devletin içine düştüğü böyle zor zamanlarda Buhari-i Şerif hatmi yaptırdığını anlatmıştır. Hatta Sultan Abdülhamid şeyhin bu tutumunun halkı motive ettiğini görünce, Sahih-i Buhari'yi bastırıp çeşitli beldelere göndermiştir.<sup>138</sup>

Şeyh Zafir Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in İslamcı siyaseti için yazdığı eserler ve yaptığı dualarıyla halkın moral ve motivasyonunu artırıcı manevi desteğinin yanı sıra maddi anlamda da destek sağlamıştır. Şeyh Zafir, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) Savaşı esnasında Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne yardımlarını organize ederek aradaki gayrı resmi bağlantıyı sağlamıştır.<sup>139</sup> Şeyh Zafir'in sağladığı bu koordinasyon sayesinde Hindistan Müslümanları yani günümüzün Pakistan'ı, para ve heyetler göndererek, bütün basın

<sup>136</sup> Mustafa Kara, “Şazeliye Tarikatı ve Üç Büyük Şeyhi”, *Hareket*, Eylül 1981, s. 32-33.

<sup>137</sup> Şeyh Muhammed Zafir, *Nûrû's-sâtî' ve'l-burhânü'l-kâtî'*, Muhammed Önder (çev.), *Şazeliye Tarikatının Esasları*, İstanbul: Bedir Yayınları, 2006, s. 11

<sup>138</sup> Osmanoğlu, s.25.

<sup>139</sup> Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004, s. 705-706.

ve propaganda organlarını seferber ederek Osmanlı Devleti'ne büyük maddi yardım göndermişlerdir. Bu yardımlar Bombay bankası kanalıyla, İstanbul bankasına gönderilmiştir.<sup>140</sup> Osmanlı Hükümeti Hindistan Müslümanlarının yapmış oldukları bu yardımların karşılığında nişan ve fermanlar göndermiştir. Bhopal Başbakanı Muhammed Cemaletdin'in bu nişan ve fermanlar için Şeyh Zafir Efendi'ye yazdığı mektup şöyledir:

*“Biz sadece İslam dünyasıyla, Zat-ı Şahane'ye hizmet etmek istedik. Zat-ı Şahaneye sadakatimiz vardır... Size şunu söylemekle büyük bir memnunluk duyuyorum ki, Mevlevi Muhammed Hüseyin, Zat-ı Şahane'nin Bhopal kraliçesine ve kocasına yolladığı nişan ve fermanları getirdi. Ayrıca, kraliçe ve kocasıyla bana, sadrazamın yazdığı mektupları da verdi. Bu zahmetiniz için teşekkürlerimi sunarım. 19 Cemaziyelahir 1296.”<sup>141</sup>*

Şeyh Zafir II. Abdülhamid yönetimine askerî alanda da hizmet sağlamıştır. Şeyh Zafir, Kuzey Afrika'da Trablusgarp ve Fizan bölgesinde Hamidiye Alayları'nın bir benzerinin kurulmasında önemli bir misyon üstlenmiştir. Sonuçta, II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu politikasına hizmet etmek için 93 Harbi sonrasında artan Ermeni ayaklanmalarını bastırmak için kurulan Hamidiye Alayları'nın bir benzeri Şeyh Zafir vasıtasıyla Kuzey Afrika'da da kurulmuştur.<sup>142</sup> Kuzey Afrika'da bu alayın kurulmasının sebebi bölgedeki artan Avrupalı güçlerin tehdididir. Şeyh Zafir'in desteğiyle kurulan bu alay sayesinde bölgedeki Müslüman halkın sömürge yönetimine karşı direnci artmıştır.

Şeyh Zafir'e duyulan güvenden dolayı şeyhin yakınları da devlet kademelerinde önemli görevlere getirilmiş, imtiyazlar tanınmış ve gerektiğinde maaşlar ödenmiştir. Bir vesikada Şeyh Mehmed Zafir'in oğlu Şeyh Mahmud Zafir Efendi'nin görev ve makamının yükselmesiyle maaşının da düzenli biçimde artması anlatılmıştır. Beşiktaş mekteb-i rüşdiye-i askeriyesi ile Üsküdar idadi mülkiyesinde okuyan Arapça ve Türkçe lisanlarına hakim olan Şeyh Mahmud Zafir Bey'in Trablusgarb vilayetlerinin Tabya nahiyesindeyken beş yüz kuruş maaş, Tavurga nahiyesinde iken altı yüz yetmiş beş kuruş, ve Menşiye nahiyesindeyken de yedi yüz

<sup>140</sup> *Hayat Tarih Mecmuası*, “1876-77 Türk-Rus Savaşı'nda Pakistan'ın Türkler'e Yardımı”, Aralık 1965, cilt. 2, sy. 11, s. 19.

<sup>141</sup> “1876-77 Türk-Rus Savaşı'nda Pakistan'ın Türkler'e Yardımı”, s. 20.

<sup>142</sup> BOA. Yıldız Esas Evrakı(Y.EE.), 122/ 3, 29 Receb 1309/ 28 Şubat 1892'den nakleden Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti 1800-1922* içinde. Ankara: TTK, 2013, s. 168.

elli kuruş maaş ile tayin olunduğundan bahsedilir.<sup>143</sup> Şeyh Zafir'in diğer oğlu Mahmud Zafir Bey ise devlet azamlığına kadar yükselmiş ve iki bin kuruş maaşla çalışmaya başlamıştır.<sup>144</sup>

Şazeliyye tarikatının Kuzey Afrika'daki faaliyetleri bölgede sömürgeci hırslarla var olan Fransa'nın dikkatinden kaçmamıştır. Fransız Konsey Başkanı, Kuzey Afrika'da Şazeliyye tarikatının bir örgütlenme başlatması üzerine Cidde Konsolosu'ndan "İstanbul'daki Şazeliyye-Medeniyye tarikatlarının büyük şeyhinin kuvvet ve hareketi" hakkında bilgi istemiştir. Konsolosun, Paris'e gizli olarak yazdığı 20 Nisan 1902 tarihli vesika Şeyh Zafir Efendi döneminde Kuzey Afrika'da tarikatların İslam Birliği stratejisine olan katkısının önemini anlatmaktadır:

"Tarikatın imparatorluğun içinde olduğu gibi dışişlerinde de büyük bir itibarı vardır. Şeyh Zafir İslamiyet'e ve sultana karşı desteğin en sağlam örneğidir. İslam'a bağlılık ve Hilafetin ihyası için müthiş bir gayret sarf eder. Kendilerini Panislamizm propagandasına adanmış müridleri vardır. Dini boyutundan başka askeri yönüyle kuvvetli ve korkulacak bir müessese konumundadır. Tarikatı bu derece güçlü olmasının sebebi teşkilatlı yapısı, müridlerinin sayılarının fazla olması ve Osmanlı sultanının desteğidir."<sup>145</sup>

Fransa'nın Libya'da bulunan konsolosu tarafından Fransa'ya yazılan başka bir raporda ise Libya'nın Mısırata, Garyan, Gadamış ve Msallata zaviyelerinin Şazeli tarikatı ve İslam Birliği siyaseti için önemine vurgu yapılmıştır. Libya'da bahsi geçen bu bölgelerinde Şazeli tarikatının bir kolu olan Medeni tarikatının müridlerinin çok fazla olması ve bunun Fransa için bir tehdit oluşturabileceği anlatılmıştır. Özellikle Kuzey Afrika'da Libya'da çok aktif halde bulunan bu tarikatın Zaviye, Garbia, Tabur, Zuara, Libya Dağı, Essahel, Zliten, Sulhak, Eşşatiya el Fuki, El Garadah, Mahrugah, Agar ve Ghadames gibi geniş bir bölgeye yayılarak zaviyeler kurdukları belirtilerek Fransız hükümeti onların gücüne karşı uyarılmıştır.<sup>146</sup>

Şeyh Zafir çoğunlukla çağdaşı bulunan Şeyh Ebü'l-Hüda ile kıyaslanmıştır. Ancak kaynaklar Ebü'l-Hüda'nın daha siyasi ve sosyal bir yöne sahipken, Şeyh Zafir'in dünya işlerine pek karışmayan manevi yönüyle göze çarptığını aktarırlar. Bazı arşiv vesikaları dönemin bu iki şeyhi arasında zaman zaman rekabet olduğunu

<sup>143</sup> BOA. Dahiliye Memur Sicil Zarfları (DH. SAİD. MEM) s. 6. 17/10 29 Zilhicce 1298/ 21 Kasım 1881.

<sup>144</sup> BOA BEO. 357/26732 4 Şaban 1311/ 10 Şubat 1894.

<sup>145</sup> Sırma, II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti, s. 55-56.

<sup>146</sup> Sırma, II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti, s. 62-63.

da gösterse de padişahın daha çok Şeyh Zafir'in maneviyatından istifade ederken Şeyh Ebü'l-Hüda'nın siyasi alandaki kararlarından etkilendiği gösterir. Şeyh Zafir Efendi doğrudan devlet işleriyle uğraşmayıp manevi yönüyle ön planda olmasına rağmen sultanın 93 Harbi esnasında kendisine güvenilir bir danışman önerisi sorması üzerine ona Tunuslu Hayreddin Paşa'yı önerdiği bilinmektedir. Bu tavsiye üzerine Padişah Hayreddin Paşa'yı hemen İstanbul'a getirterek, zamanla tanıdığı paşayı sadrazamlık rütbesine kadar yükseltmiştir. Hayreddin Paşa, Tunus ve Mısır'ın işgali sürecinde Sultan II. Abdülhamid'e politika oluşturmasında yardımcı olmuştur. Hayreddin Paşa Tunus, Mısır ve genel olarak Kuzey Afrika'nın güvenliği için İstanbul ile irtibatın kuvvetli tutulmasını sağlamıştır.<sup>147</sup>

Şeyh Zafir Efendi, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın aksine kimse için padişaha, vükelaya ve devaire müracaatta bulunmamıştır. Kendisine bizzat rica eden olursa "Biz derviş bir adamız dünya işleri için erkanı devleti rahatsız etmek bize münasip değildir. Böyle şeyler elimizden gelmez. Elimizden gelen duadır, Allah muvaffak etsin"<sup>148</sup> demiştir. Bu anlamda Şeyh Zafir'in Sultan tarafından kendisine verilen gücü ve kendisine intisap eden Sultan Abdülhamid'in yakınlığını kötüye kullanmamıştır. Şeyh Zafir İstanbul'da derin bilgisi ve saygın kişiliğiyle kendisine yer edinmiştir.<sup>149</sup>

Ayrıca Ebü'l-Hüda Asya'daki Arap ülkelerinden İstanbul'a gelen misafirlerin karşılanması görevini üstlenirken Şeyh Zafir Kuzey Afrika'dan İstanbul'a gelen misafirlerle ilgilenmiştir.<sup>150</sup> Kuzey Afrika'dan gelen seyyah ve tüccarın II. Abdülhamid ile görüşmeden önce uğrak mekânı haline gelen Ertuğrul Tekke'sinde Şeyh Zafir, II. Abdülhamid'in İslam Birliği politikasını sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.

II. Abdülhamid döneminde en çok itibar gören Arap şeyhlerinden biri olan Şeyh Zafir'in değeri vefatından sonra Şazeli dergâhının saray nezdindeki itibarı azalmamış ve duaları alınmaya çalışılmıştır. Dergâhının yanına inşa ettirilen kütüphane, misafirhane dergâha ve şeyhe verilen önemin devam ettiğini gösterir niteliktedir. Ayrıca Sultan'ın şahsi gelirinden ya da devletin ilgili birimlerinden

---

<sup>147</sup> Buzpınar, "Şeyh Muhammed Zafir ve Sultan Abdülhamid ile ilişkileri", s.217.

<sup>148</sup> Özzorluoğlu, s.47.

<sup>149</sup> Baha Tanman, "Şazelilik", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul, 1994, s. 140.

<sup>150</sup> Abu-Manneh, s. 139.

şeyhe ödenen maaş şeyh öldükten sonra bile kesilmeyip Şey Zafir Efendi'nin aile fertleri arasında paylaştırılmıştır.<sup>151</sup>

### 3.3. Senûsîyye

Soyu Hz. Hasan'a dayanan ve İdris Alevî ailesinden gelen Seyyid Muhammed Es-Senûsî İslamiyet'i Afrika'da yaymak için Fas, Cezayir, Trablusgarp, Bingazi ve Mısır gibi birçok yeri dolaşsa da aradığı uygun ortamı bulması kolay olmamıştır. Ticaniyye tarikatının Kuzey Afrika topraklarında yeni bir gurubu istememesi ya da Mısır idarecisi Mehmet Ali Paşa ile uyuşmazlıkları gibi sebepler Senûsî'yi Hicaz'a yöneltmiştir. Burada İslam âleminin ahvali hakkında fikir edinme imkânına sahip olan Senûsî, Bingazi sınırlarından halka ulaşmak istemiş ancak buradaki sıkı Osmanlı teftişi yüzünden Seyyid Es-Senûsî Bingazi ve Derne yakınlarındaki Cebel-i Ahdar'a gitmiştir. Oradaki rahat ortamda müritlerinin sayısını artıran Muhammed Es-Senûsî Cabub'a kadar ulaşmış ve Senûsîlik kısa süre içerisinde Kuzey Afrika'da yaygın bir tarikat haline gelmiştir.<sup>152</sup>

Şeyh Zafir Efendi için Yıldız Sarayı'nın hemen yanında Ertuğrul Tekkesi'nin yaptırılması ve Şeyh Zafir'in Sultan II. Abdülhamid'e bu kadar yakın olabilmesi Senûsîler'in Şazeliler'le bir rekabete girişmesine sebep olmuştur. Senûsîler Şazeliler'e verilen bazı ayrıcalık ve hakların kendilerine verilmediği gerekçesiyle zaman zaman rekabeti ileri bir dereceye taşıdığı için Sultan II. Abdülhamid başlarda Senûsîler'e karşı temkinli yaklaşmıştır. Bir başka görüş ise Senûsîyye liderinin Osmanlı Devleti'ni siyasal anlamda parçalanıp yok olmak üzere olduğu düşüncesinden dolayı kendi tarikatlarını da bu çöküşün bir kurbanı yapmamak için II. Abdülhamid'e karşı mesafeli yaklaştığını söyler.<sup>153</sup> Fakat sonunda es-Senûsî Osmanlı Devleti'nin Fransızların Sahra ve Kuzey Afrika'daki sömürgesini durdurabileceğini fark edip II. Abdülhamid ile yakınlaşmaya başladı. Sultan II. Abdülhamid ise Senûsîler'e karşı olan güvensizliğini bir kenara bırakıp verimli vahaların neredeyse tamamında hüküm süren ve hızla yükselen bir güce sahip olan

<sup>151</sup> Buzpınar, "Şeyh Muhammed Zafir ve Sultan Abdülhamid ile ilişkileri", s. 218.

<sup>152</sup> Filibeli Ahmed Hilmi, s.42.

<sup>153</sup> Hayrettin Yücesoy, *Senusilik: Sufi Bir İhya Hareketi*, İstanbul, 1985, s. 197.

bu tarikatın bölgedeki gücünden istifade etmeye karar verdi.<sup>154</sup> Bu sebeple Sultan İslam Birliği siyaseti çerçevesinde Senûsîler ile uzlaşma sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti Afrika'daki Fransız nüfuzunu yok etmek için Senûsîler'in gücünden yararlanmak istemiş ve Senûsî zaviyelerinden vergi almayarak onların faaliyetlerini desteklemiştir.<sup>155</sup>

Sultan II. Abdülhamid'in Senûsîler'e sağladığı bu gibi kolaylıklar ve yakınlık Senûsîler ve II. Abdülhamid hükümeti arasında başlangıçta mesafeli bir şekilde başlayan ilişkiyi zamanla yakınlaştırmıştır. Senûsîler sonunda II. Abdülhamid yönetimi ile padişahın sahip olduğu Halife misyonu ve uyguladığı İttihad-ı İslam politikası sayesinde dostane ilişkiler geliştirmiştir. Bu anlamda Osmanlılar ve Senûsîler arasında süregelen bir kin ve güvensizlik olduğu iddiaları asılsızdır.<sup>156</sup> Aksine Senûsîler Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği stratejisi kapsamındaki hedefleri doğrultusunda bir taraftan sömürgeci Fransa'nın Afrika'da yayılmaya çalışmasına engel olmaya çalışırken diğer yandan da İtalyanların Trablusgarp'taki işgal faaliyetlerine karşı mücadele etmişlerdir. II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika'da bulunan valileri de Senûsîler ile yakın temaslarda bulunarak karşılıklı olarak dostane ilişkiler geliştirmişlerdir.<sup>157</sup> Trablus Valisi Ali Aşgar Paşa ile es-Senûsî arasındaki dostluk neticesinde vali es-Senûsî'yi güvenilir, takva önderi bir mürşid olarak tanıtmıştır.<sup>158</sup> Ayrıca Trablusgarp Valisi Ali Aşgar Paşa Muhammed b. Ali es-Senusi ile kurduğu iyi ilişki neticesinde Senûsî'nin Bingazi ile Derne arasındaki bölgede bir zaviye kurmasına izin vermiştir.<sup>159</sup> Böylece Senûsî İslam için yaptığı faaliyetleri bu zaviye aracılığıyla da sürdürebilmiştir.

Muhammed es-Senûsî daha fazla insana ulaşmak maksadıyla zaviye kurmaya özen göstermiş ve bunu yaparken de bilhassa ticaret kervanları ve hac güzergâhlarını tercih etmiştir. İngiliz raporları 1890 tarihinde sadece Trablusgarp, Fizan ve Bingazi

---

<sup>154</sup> Karpas, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, and Community in the Late Ottoman State*, s.46.

<sup>155</sup> Çaycı, s.22.

<sup>156</sup> Bradford G. Martin, *Muslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa*, New York: Cambridge University Press, 1976, s.284.

<sup>157</sup> Martin, s. 99.

<sup>158</sup> Martin, s. 105.

<sup>159</sup> Ahmet Kavas, "Muhammed b. Ali es-Senusi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, c. 36, s. 530.

bölgesinde 86 adet Senusi zaviyesi olduğunu söylemektedir.<sup>160</sup> Dinî eğitim merkezi, mektep, yetimhane, darülaceze, tüccarlar için dinlenme ve konaklama yeri ve hastane gibi faaliyetler de gösteren bu zaviyeler kısa süre içinde ticaretin, eğitimin ve tebliğin merkezi haline gelmişlerdir. Muhammed es-Senûsî tarafından Trablusgarp'tan başlayıp Fizan'ın merkezi Merzuk'a kadar uzanan ticaret yoluna alternatif olarak Calu'dan Vaday'a giden yeni bir güzergah oluşturulmuştur. Bu yol Bingazi'den yola çıkan tüccarın güneye doğru giderek Çad'dan geçip Vaday Sultanlığı'nın merkezi Abeşe'ye çok daha kısa bir zamanda gitmesi demektir.<sup>161</sup> Senûsî bu ticari faaliyetlerle etki alanını genişletmeyi başarmıştır. Senûsîler'i kısa süre içerisinde bölgede yaygın bir tarikat şekline dönüştüren bir başka sebep İslamiyet'i benimseyen herkesin din kardeşliği esasına dayanan Senûsîlik tarikatının müridi olabilmesidir. Bu sebeple Trablusgarp İngiliz Konsolosu, Senûsîlik hareketini "İslamın Luther inancı" olarak tanımlamıştır.<sup>162</sup>

Senusi tarikatının lideri Muhammed b. Ali es-Senusi öldükten sonra yerine geçen oğlu Muhammed el-Mehdî'nin hakkında Trablusgarp ve Bingazi'den Yıldız Sarayı'na bazı jurnallerin gelmesiyle birlikte, Senûsî hareketi kontrol altında tutulmaya başlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid, Senûsî lideri Muhammed el-Mehdî'nin Osmanlı padişah karşıtı faaliyetlerde bulunduğu yönündeki haberlerin araştırılması için pek çok Osmanlı memurunu Kuzey Afrika'ya göndermiştir.<sup>163</sup> Bu memurların hiçbirisi Senûsîler için olumsuz bir rapor vermemesine rağmen Sultan'ın zihni Senûsî liderinin bu ayrılıkçı hareketiyle fazlasıyla meşgul olmuştur. Bu anlamda Senûsîler'in artan gücüne karşılık aynı dönemde Kuzey Afrika'da varlığını sürdüren diğer bir tarikat olan Şazelililer'i kullanmaya çalışmıştır. Şeyh Zafir'e ve Şazeliliğe bölgede daha çok ihtimam verilmesinin bir sebebi Senûsî lideri Muhammed Mehdi'nin ayrılıkçı davranışlarının etkisi olabilir.

---

<sup>160</sup> "PRO, FO., 881/5968X, Haziran 1890, Trablus, Barka ve Fizan hakkında İngiltere Dış İşleri Bakanlığına gönderilen rapordur." Abdullah Özdağ (akt.), *Trablusgarp Vilayeti'nde İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı (1876-1911)* içinde. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dili, *basılmamış doktora tezi*, Ekim 2014, s. 186.

<sup>161</sup> Kavas, "Muhammed b. Ali es-Senusi", s. 530.

<sup>162</sup> "PRO, FO., 881/8596X, PRO, FO., 881/8595X, Temmuz 1905, Trablusgarp ve Bingazi hakkında General Staff tarafından hazırlanarak İngiltere Dışişleri Bakanlığına sunulan askeri raporun suretidir." Özdağ, s. 185-186.

<sup>163</sup> Kadir Özköse, *Muhammed Senûsî Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000, s. 53.

Fransız hükümetinin Kuzey Afrika'yı işgaliyle birlikte Senûsîler Fransa'nın açık tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu noktada, Muhammed Mehdî ayrılıkçı faaliyetlerine son vererek Osmanlı padişahı ile anlaşma yolunu seçmiştir. Muhammed Mehdî bölgede başta Fransa olmak üzere sömürgeci Avrupalı devletlerle mücadele etmek için II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam siyasetine cevap vererek Avrupalı emperyalist güçlerle mücadele girişmiştir.

Senûsîler'in Osmanlı Devleti'ne Sultan II. Abdülhamid'in uyguladığı İslamcı siyasetindeki desteklerinden başka Gat Kazası'nın kurulmasında da katkıları olmuştur. Osmanlı Devleti ile iş birliği içinde hareket eden Senûsîler sayesinde Osmanlı hükümeti Nijer ve Çad'ın iç kısımlarına kadar ulaşarak yerel idareciler kontrol altına almayı başarmışlardır. Senûsîler sayesinde Fizan'ın batısındaki Gat kasabası ile Cezayir'in güneydoğusundaki Ezgar Tevarıklarının yaşadığı Canet'te kaza kurularak Trablusgarp Vilayeti'ne bağlanması sağlanmıştır.<sup>164</sup>

Özellikle Berka'da yerli halka nüfus etmek konusunda başarıya ulaşan Senûsîler, Kuzey Afrika'da başlayan sömürge faaliyetine karşı önemli mücadeleler de bulunmuşlardır. Senûsîler Fransızların sömürge yönetimine karşı silahlı mücadeleye girişmişlerdir. Fransız tehlikesine karşılık Senûsîler'e yaklaşan Rabih, Senûsî Şeyhi tarafından Fransızlara karşı cihada memur edilmiştir. II. Abdülhamid'in Rabih'e hilat ve kılıç gibi bir takım hediyeler göndermesi ve Rabih'in Fransızlara karşı yaptığı mücadelede Türk bayrağını dalgalandırması Osmanlı Devleti ve Senûsî işbirliğinin açık bir göstergesidir.<sup>165</sup> Senûsîler ayrıca Trablusgarp'ı işgal eden İtalyanlara karşı da Osmanlı Devleti'nin yanında savaştan geri durmamışlardır. 1895 senesinde Senûsî ve Sultan II. Abdülhamid'in heyetlerinin Kufra'da buluşması İtalyan emperyalist gücüne karşı ortak bir duruş sergileme kararıyla neticelenmiştir.<sup>166</sup>

Senûsîler'in gücünü ticaretle gelen zenginliklerinden ve silahlı olmalarından aldığı bilinmektedir. Zira tarikat-ı Senûsîye, ihvanını iş gücü ile meşgul olmaya ve çalışmaya zorlamıştır. Bu tarikata mensup kişiler aciz ve malul olmadıkları müddetçe çalışıp kazanmaya mecburdur ve genellikle ticaret ile meşgul olurlar. Bu sebeple

<sup>164</sup> Ahmet Kavas, "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı Tevarik Münasebetleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1999, sy. 3, s. 173.

<sup>165</sup> Çaycı, s. 96.

<sup>166</sup> Ali Abdullatif Ahmida, *The Making of Modern Libya, State Formation, Colonization and Resistance 1830-1932*, Albany: State University of New York, 1994, s. 90.



Senûsîler kısa süre içinde gittikleri bölgede açık bir şekilde şehbender konumuna gelmişlerdir.<sup>167</sup> Ve yine bu tarikata mensup kişiler herhangi bir maluliyeti bulunmadığı müddetçe her daim savaşmaya hazır bulunmak zorundadır. Tarikat üyeleri bu konuda sadakat yemininde dahi bulunurlar. Tarikatın koyduğu bu zorunluluk diğer bölgelerde kısmen geçerli olsa da Afrika'da keskin şekilde uygulanabilmiştir. Afrika'daki ihvanın her biri silahlı bulundurmak ve bir deve sahibi olmak zorundadır. Aşırı derecede fakir olanların silah temini ise tarikatın zengin ihvanı tarafından karşılanmıştır.<sup>168</sup> Senusiler Fransızlarla olan mücadelelerinde bu ateşli silahlarını kullanmışlardır. İngiliz raporlarına göre Senusiler 1890'da askeri bir merkez olan Cağbub'da bir cephanelikte 50 adet top, askeri araç ve gereçler ve 4000 kişilik bir süvari bulundurmaktaydı.<sup>169</sup> Sonuçta, Senûsîye tarikatının bu keskin kuralları onları Avrupa sömürmesine karşı güçlü bir silah konumuna getirmiştir.

Senûsî tarikatı kısa süre içerisinde zenginliği ve bulundurdıkları silah sayesinde Vaday bölgesinde hâkim konuma gelmiş ve halkı Fransız sömürge yönetimine karşı örgütlemeyi başarmıştır. Ancak Fransız hükümeti zengin ve verimli topraklara sahip olan Vaday'dan vazgeçmeyecektir. Fransa bölgede bulunan şefleri kendi yanına çekmeyi başarabilirse kısa sürede Senûsî liderinin Vaday'daki etkisini kıracağını düşünmektedir. Vaday'ın Fransa'nın sömürgesinden çıkması demek Fransa'nın çok verimli topraklarını kaybetmesinin haricinde yerel halkın 'Cevher-i İlahi' tarafından korunduğunu düşündüğü bir bölgeyi de kaybetmesi demekti ki bu halkın moral ve motivasyonunu yükselterek Orta Ve Kuzey Afrika'nın tamamını sömürgeleştirmesine engel olacak bir girişimdir.<sup>170</sup> Fransız hükümeti ve diğer Avrupalı sömürgeci büyük güçlerin Afrika'da uyguladığı en önemli siyaset kabile, aşiret ve tarikat kavgalarından istifade ederek onları yok etmeye çalışmak olmuştur. Fransa Vaday bölgesinde de benzer bir siyaseti uygulamaya çalışsa da Senûsîler bu oyunun farkına varmıştır. Senûsîler Avrupa etkisinden uzaktaki iç kesimlerde, çöldeki dinsiz kabilelere de İslam Dini'ni götürme hizmetlerine devam etmişlerdir. Senûsîler Vaday ve Çad bölgelerindeki kölelerini Müslümanlaştırmış ve onlara Bingazi, Cağbub ve Kufra'daki zaviyelerde bir takım meslekler kazandırıp

<sup>167</sup> Filibeli Ahmed Hilmi, s. 45-47.

<sup>168</sup> Filibeli Ahmed Hilmi, s.46.

<sup>169</sup> "PRO, FO., 881/5968X, Haziran 1890, Trablus, Barka ve Fizan hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderilen rapordur." Özdağ, s. 189.

<sup>170</sup> Sırma, II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti, s.65.

sonrasında asıl yurtlarına döndürmüşlerdir. Bu politika Senûsîler’i daha çok insana İslamiyet’i ulaştırma konusunda başarıya ulaştırmıştır.<sup>171</sup> Sonuçta Senûsîlik dini yayma hedefinin ötesinde manevi alanda yeniden aydınlanmayı öngören bir tarikat olmasına rağmen, bu tarikatın faaliyetleri sayesinde Afrika’da birçok kabile İslamiyet’i benimsemiştir.<sup>172</sup>

Senûsîliğin Afrika’daki yerli halk üzerindeki etkisi ve bölgedeki gücü Avrupa’da çıkan farklı gazetelerde de kendine yer bulmuştur. Özellikle yerel gazetelerde Senûsîlerin Kuzey ve Orta Afrika’daki halkı Fransız sömürmesine karşı örgütlediği ve bir isyan çıkarabilecekleri düşüncesi vurgulanarak sömürgeci güçler tedbir alınmaya sevk edilmiştir. The Times gazetesinde çalışan ve bölgeye ziyarette bulunan bir muhabir 22 Mart 1900 tarihli bir makalesinde, Sultan II. Abdülhamid’in Afrika’da nüfuzunu artırmak için yaptığı çabaları gösteren bir yazı kaleme almıştır. Muhabir, yazısında Sultan’ın Vaday’a özel bir heyet gönderdiğini ve bu görevlilerin o ülkenin hükümdarına Halifelik makamının üstünlüğünü anlatıp sultan II. Abdülhamid’in taşıdığı ‘Halife’ sıfatını tanınmasını sağladığını ve böylece Osmanlı topraklarının çok uzak bölgelerinde de Türk bayrağının dalgalandırıldığını yazmıştır. Vaday sultanının Osmanlı padişahının halifelik unvanını desteklemesi örneği daha sonra Afrika kıtasının tam ortasında kurulan ve sınırları Çad Gölü’ne kadar ulaşan geniş bir coğrafyayı kapsayan Çad Devleti’nin hükümdarı Hakim Rabbah (Rabih b. Zübeyr) tarafından da desteklenip Osmanlı bayrağının tüm Çad topraklarında yükselmesinde de yol gösterici olmuştur. Times gazetesinin muhabiri aynı yazısında, Çad Gölü’nün güneyindeki ve doğusundaki bölgeye Abdülhamid tarafından heyetler gönderilmeye devam ederek Peygamber öğretilerinin bu topraklarda yayıldığı ve kapsamlı bir ilerleme kaydedildiği belirtmiştir. Konuyla ilgili olarak yazıda öne çıkan bir başka anekdot Osmanlı padişahının, Afrika’nın tam ortasında yer alan Çad’daki bu diplomatik başarısının bölgede bulunan Senûsî mezhebinin ve uzun yıllardır Hıristiyan sömürgesinde olan halkın bundan kurtulmak için verdiği desteğin sonucunda kazanılmış olmasıdır. Muhabir Senûsîler’in bölgede artan gücüne değinmektedir. Ayrıca, Afrika’da İslamcılığın dünyanın herhangi bir yerinden daha fazla ses getirdiğini anlatan yazar, İslamcılıkla baş etmenin özellikle Afrika’nın iç

---

<sup>171</sup> Ahmet Kavas, “Afrika”, *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, İstanbul: İSAM Yayınları, 1998, s. 135.

<sup>172</sup> Özdağ, s. 185.

kısımlarında, mesafeden ve Avrupalı güçlerin hareketlerini zorlaştıran iklimden dolayı çok zor olduğunu ve II. Abdülhamid'in ve Senûsî temsilcilerinin bu sebeple işinin kolaylaştığını anlatmıştır.<sup>173</sup>

Sonuçta, Sultan II. Abdülhamid Senûsîler'in özellikle Mehdi hareketindeki tutumlarından ötürü onlara kuşkuyla yaklaşırsa bile bu tarikatın gücünü bildiği için onları bastırmak ya da dışlamak yerine onlarla uzlaşma yolunu seçmiştir. Senûsîlerin İttihad-ı İslam siyasetine olan katkılarını da göz önünde bulunduran Sultan II. Abdülhamid birçok Senûsî şeyhine ihsanda bulunmuştur. "Üçüncü postnişin Ahmet Şerif'e rütbe-i vezaretle birinci rütbeden Mecidi Nişanı, Muhammed İdris'e Rumeli beylerbeyliği payesi, rütbe-i Osmanî nişanı ve daha sonra bunun yerine rütbe-i bâlâ takdim edilmesi, ayrıca Seyyid Ali el-Hattab ve Seyyid Muhammed Hilâl'e de Padişah'ın iradesiyle Rumeli beylerbeyliği payesi ve birinci rütbeden mecidi nişanı" verilmesi bu ihsanlardandır.<sup>174</sup>

### 3.4. Ticânîyye

Cezayir'de ortaya çıkarak 19. Yüzyılın sonlarına doğru Batı Afrika'da yayılmaya başlayan Fas ile Moritanya üzerinden Senegal, Mali, Nijerya gibi ülkelere yayılan Ticânîyye tarikatının müritleri giderek artmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde tarikatın Cezayir'deki kolu Fransız sömürge yönetimiyle uyum içerisindeyken Fas ve Batı Afrika'daki kolu bölgede bir Fransız sömürmesine karşı çıkmışlardır.<sup>175</sup>

Sultan II. Abdülhamid'in Ticânîyye tarikatının Afrika'daki varlığından İttihad-ı İslam siyaseti bağlamında yararlanmak istediği ve bu yüzden 1897 yılında İstanbul'a gelen Sîdî Muhammed el-Ubeydî ile görüşerek İstanbul'da bir Ticanî zaviyesi açtırılmasını sağladığı bilinmektedir. Sultanın benzer şekilde Ticânî şeyhi Muhammed b. Fâzıl'ı İstanbul'da bizzat karşıladığı ve kendisine bütün Osmanlı eyaletlerine serbestçe seyahat etme hakkı tanıyan bir belge takdim ettiği

<sup>173</sup> *The Times*, "Panislamism in Africa", London: England, 22 Mart 1900: 5. *The Times Digital Archive Web*. 18 Mart 2017.

<sup>174</sup> Ahmet Kavas, "Senusiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, c. 36, s. 537.

<sup>175</sup> Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 118-119.

söylenmektedir.<sup>176</sup> Sultanın bütün bu çabaları şeyhlerin pan-İslam siyasetine olan desteğini almak istemesinin bir sonucudur.

Osmanlı Devleti İslam Birliği politikası ile halifeliğin lideri sıfatıyla Afrika'daki tarikat liderlerine ayrıcalıklar tanıyıp onları kendi safına çekmeye çalışırken elbette Avrupa'da boş durmamıştır. Örneğin Fransızlar Batı Afrika'daki sömürgelerini korumak ve yerli halkın desteğini almak için Ticânîler arasında Seyyid Bin Amir isimli şeyhi kullanarak onun Fransa lehine vaazlar vermesini sağlamışlardır. Ancak Seyyid bin Amir'in vaazları Müslümanlar üzerinde herhangi bir tesire sahip olmamıştır.<sup>177</sup>

Dört büyük zaviyeden oluşan Ticânî tarikatının bu farklı zaviyeleri arasında fikir ayrılıkları vardır. Ayn Madi ve Temâsîn'de bulunan zaviyeler Fransızlarla yakın irtibat kurarken Tilimsan zaviyesinin başındaki Şeyh Seyyid Tahir Ebu Tayyib Fransızlar'a karşı savaşmıştır. Fas'taki dördüncü zaviye de Fransızlara karşı çıkmıştır.<sup>178</sup>

Ticânîler bir dönem sömürge idaresine karşı ciddi direnişler gösterebilirler bile önde gelen şeyhlerinin ortadan kaldırılmasından sonra Şeyh Hamahullah gibi birkaç kişi haricinde kalanlar sömürge idareleriyle iyi geçinme yolunu kabul etmek zorunda kalmışlardır.<sup>179</sup>

Ticânîyye tarikatının sömürgeci Fransız yönetimiyle Cezayir ve Tunus'da uyum içerisinde hareket etmesinin ve Fransa lehine propaganda yapmasının bazı açıklamaları vardır. İlk olarak Ticânî Şeyhi Ahmed et-Ticânî Allah'ın İslam dinini zafere ulaştırmaya tek başına gücünün yeteceğine ve eğer Allah isteseydi herhangi bir çatışma olmadan İslam dininin en zirvede olabileceğine inanmışlardır. Bu düşünceleri benimseyenlere göre cihad fikri yersizdir ve ikilik çıkarmak Allah'a karşı gelmektir. Fransız sömürgesi lehine davranan Ticânîler'in bir diğer açıklaması savaş ve kan dökülmeye karşı duruşlarıdır.<sup>180</sup> Ticânîler ibadet özgürlükleri olduğu

---

<sup>176</sup> Kadir Özköse, "Ahmed b. Muhammed Ticânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, c. 41, s. 133.

<sup>177</sup> Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 137.

<sup>178</sup> Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 138.

<sup>179</sup> Muhammed Tandoğan, "Osmanlı Devleti'nin Afrika'da Avrupa Sömürgeciliğine Karşı Siyaseti", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2011, s. 82.

<sup>180</sup> Jamil M. Abun-Nasr, *The Tijaniyya: A Sufi Order in the Modern World*, London: Oxford University Press, 1965, s. 58-59.

müddetçe savaşa karşı durmuşlardır.<sup>181</sup> Ahmed et-Ticânî'nin oğlu Muhammed es-Sagir'in şiddetli savunucusu olduğu bu düşünceyle kan dökülmemesi için sorunları barışçıl yöntemlerle çözmeye çalışmışlardır. Bu da açık biçimde sömürgeci Fransa hükümeti ile uyum içerisinde olmaları demektir.

### 3.5. Sonuç

Sultan II. Abdülhamid imparatorluğun giderek küçülen coğrafyasında çok uluslu yapısını kaybetmesine paralel olarak İslam Birliği siyasetini uygulamak zorunda kalmıştır. Sultan Osmanlı-Müslüman birliğini sağlamak için Halife sıfatını kullanmıştır. Sultan'ın devleti zor durumdan kurtarmak için İslam dininin birleştirici gücünden faydalanması ve Halife sıfatını kullanmasının sebebi kuşkusuz Müslümanlar lehine değişen demografik durumunun bir sonucudur. II. Abdülhamid Müslümanların birliğinden alacağı güçle sömürgeci Avrupalı devletlere karşı hala güçlü bir Osmanlı Devleti olduğu imajını aşılama istemiştir. Sultan'ın İslam Birliği siyaseti hem iç hem de dış politikada uygulanan iki yönlü bir oluşumdur. Sultan sınırları içerisinde uyguladığı İslam Birliği siyaseti ile Osmanlı Müslüman tebaasını İslam bayrağı altında toplamaya çalışırken sınırları dışında dünya üzerindeki değişik yerlerde yaşayan Müslümanları halifelik makamı etrafında birleştirmeyi amaçlamıştır.

Sultan Kuzey Afrika'da uyguladığı İslam Birliği siyasetini devletin kuruluş geleneği olan tekke ve tarikat kültürü üzerinden şekillendirmiştir. Kuzey Afrika gibi devletin merkezine uzak olan bir bölge ile doğrudan iletişim kurulması zor olduğu için, II. Abdülhamid bu bölgedeki Müslümanlarla tarikatlar vasıtasıyla iletişim kurmayı denemiştir. Sultan tekkeleri, dergâhları saygıya layık mekânlar olarak görmüş ve Kuzey Afrika'da bulunan önemli tarikatların liderlerini ve ulemaları İstanbul'a davet etmiştir. Saraya gelen şeyhler sayesinde bölge hakkında fikir sahibi olan Halife Sultan II. Abdülhamid bu tarikatların liderlerine İslam Birliği siyasetinin öğretileri benimsetmiştir. Böylece İslam Birliği siyasetinde Sultan'a destek veren tarikatların şeyhleri liderleri olduğu tarikatların müridlerine de İslamcı fikirleri aşılayarak Sultan II. Abdülhamid'e olan destek artırılmıştır.

---

<sup>181</sup> Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, and Community in the Late Ottoman State*, s. 44.

Müslüman coğrafyasındaki büyük tarikatların büyük bir çoğunluğuyla yakın ilişkiler kuran Sultan II. Abdülhamid, bir taraftan bu tarikatları İttihad-ı İslam politikası çerçevesinde desteklerken bir diğer taraftan da nüfuzlu tarikat şeyhlerinin muzır faaliyetlerini engelleyen düzenlemelerde bulunmuştur.

Sultan II. Abdülhamid Afrika ve Arabistan'da nüfuz sahibi olan büyük tarikat şeyhlerini madalyalar, nişanlar ve maaşlarla ödüllendirmiştir. Sultan'ın bu dönemde tekkelere maddi destek verip Şeyh Zafir, Şeyh Ebü'l-Hüda, Seyyid Ahmet Esad Efendi gibi bazı önemli tarikatların liderleri ve şeyhlerine alaka göstermesinin sebebi, geniş kitlelere hitap eden tarikatların gücünden yararlanmak istemesidir. Cemaatleri üzerinde nüfuzu olan bu şeyhlerin sultan II. Abdülhamid lehine propaganda yapması geniş bir kitlenin sultana destek vermesi demek anlamını taşıdığı için Sultan her zaman bu liderlerin desteğini önemsemiştir. Bu sebeple Sultan II. Abdülhamid Şeyh Muhammed Zâfir, Şeyh Ebü'l-Hüda, Feraşet-i Şerife Vekili Seyyid Ahmed Esad Efendi, Şeyh Rahmetullah ya da Hüseyin el-Cisr gibi tarikat temsilcilerini İstanbul'a davet etmiş ve onlar vasıtasıyla mensup oldukları bölgeleri kontrol altında tutmak istemiştir.

II. Abdülhamid döneminde önemli tarikatların şeyhlerinin el üstünde tutulması şüphesiz dönemin politik ihtiyacının bir sonucudur. Sultan İttihad-ı İslam siyaseti çerçevesinde tarikatlardan ve halk üzerinde etkisi olan tarikatların liderleri ve şeyhlerinden faydalanırken 19. yüzyıl boyunca tarikatlara yönelik bir takım faaliyetlerini devam ettirmiştir. 1891 yılında Meclis-i Meşayih yeniden düzenlenmiş ve ilk nizamnamesi dönemin şartlarına göre değiştirilmiştir. Ayrıca taşrada da merkezdekine benzer küçük meşihatlar açılarak her türlü finansal destek sağlanmıştır. Taşradaki tarikatların meşihatlarına yapılacak atamalar merkezin sıkı biçimde kontrolü altına alınmıştır. Sultan II. Abdülhamid tüm bu faaliyetlerle özellikle Sünni yönleri kuvvetli ve kendisine İttihad-ı İslam siyasetinde destek veren Kadirilik, Rufailik, Şazelilik gibi tarikatların gücünü artırmayı hedeflemiştir.

Bazı önemli tarikatların liderleri yazdığı eserlerde Sultanın halifeliğinin meşruiyetini savunmuş ve hilafete hizmetin önemini anlatmışlardır. Bu anlamda yayıncılık ve basının da hilafet lehine seferber edildiğini söylemek mümkündür. Tarikat liderlerinin hilafet lehine yaptığı bu çalışmalara Sultan II. Abdülhamid elbette kayıtsız kalmamış: onlara maaşlar verip nişanlar takdim etmiştir. Şeyhlerin

her anlamda hürmet görmesi sağlanmış ve askerlik, vergi gibi çeşitli yükümlülüklerden muaf tutulmuşlardır. Kısaca Kuzey Afrika'daki bazı büyük tarikatların şeyhleri ile Sultan II. Abdülhamid arasında karşılıklı bir ilişki olmuştur. Sultan İttihad-ı İslam siyasetinde kendisine destek veren şeyhlerin önemini bildiği için onları ödüllendirmekten hiçbir zaman geri durmamış ve böylece onların desteğini daha da artırmayı başarmıştır.

Sultan II. Abdülhamid dünya üzerindeki Müslümanları Halife sıfatıyla tekrar bir araya toplama mücadelesi verirken Afrikalı Müslümanlara büyük bir önem vermiş ve bu yoldaki icraatlarını gerçekleştirebilmek için tek dayanak noktası o dönemde Afrika'da çok sayıda mürid barındıran Senûsîler, Şazeliler, ve Rufâîler gibi bazı sufi tarikatlar olmuştur. II. Abdülhamid sömürgeci Avrupalı devletlerin tehlikesine karşılık Afrika ülkelerini savunma mücadelesinde Afrika'daki bu tarikatların şeyhlerini aracı olarak kullanmıştır. Abdülhamid şeyhlere yüklediği misyon ile Afrika halkının bazen gerek fiili direnişiyle, bazen de nazari olarak Müslümanları Batılılara karşı örgütlemeye çalışmıştır.

## SONUÇ

Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği politikasını Müslümanlar arasında yayılan tek yönlü (siyasi) bir ideoloji olarak görmemek gerekir. İslamcı siyasetin siyasi, sosyal, ekonomik olmak üzere birçok boyutu vardır. II. Abdülhamid'in bu politikası siyasi birliktelikten başka okullar, dernekler, yayımlar, askeri birlikler vasıtasıyla halk arasında yeni ortak bir kimlik ve fikir kaynağı doğurmuştur. Oluşturulan bu yeni kimlik algısında farklı topraklarda, farklı coğrafyalarda yaşansa bile dünya Müslümanların kardeş olduğu ve tek bir halife etrafında birleşmenin zorunluluğu topluma aşılannıştır.

II. Abdülhamid 19. yüzyılın ikinci yarısında küçülen coğrafyasında siyasi üstünlük ve bağımsızlık sağlayabilmek gayesiyle halife ünvanını kullanarak İslam dünyası üzerinde söz sahibi olmaya çalıştı. Kuzey Afrika Sultan'ın bu kapsamda etkisini artırmak istediği bölgelerdendi. Sultan II. Abdülhamid'in imparatorluğun merkezine uzak olan Kuzey Afrika'daki siyaseti, buradaki Müslümanların İslam Birliği siyasetinde kendisine destek olmalarını sağlamak üzerine kurulmuştu. Bu bağlamda, II. Abdülhamid, İslam toplumlarının gönüllü sivil kuruluşu olarak nitelendirilebilecek tarikatlardan yararlandı. Bu bölgelerde bulunan önemli tarikatların liderlerini, ulemayı ve din adamlarını İstanbul'a davet ederek onları İttihad-ı İslam siyasetinin önemli unsurları yaptı. Bu tarikat şeyhleri vasıtasıyla emperyalist Avrupa ile mücadelenin Müslümanların birliğiyle aşılabileceği fikri merkeze uzak vilayetlere ulaştırıldı.

Sultan II. Abdülhamid Arabistan, Uzak Doğu ve Afrika'daki Müslümanların desteğinin Osmanlı Devleti'nin bekası için önemini fark etmişti. Sultan, Avrupa emperyalizminin hızlı ilerleyişini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kötüye gidişini durdurmak için dünya üzerindeki bütün Müslümanları Halifelik makamına saygı



duymaya ve İslam dini için hizmet etmeye çağırdı. Sultan II. Abdülhamid bu siyaseti ile imparatorluğun merkezine uzak yerlerinde de nüfuz elde etmeye çalıştı.

II. Abdülhamid İslam Birliği siyaseti ile gözünü Osmanlı topraklarına dikmiş Avrupalı devletlerin giriştiği rekabetten faydalanarak hem onları birbirine düşürebilir hem de halifeliğin gücü ile Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında yaşayan Müslümanlar arasında bir birliktelik oluşmasını sağlayabilirdi. II. Abdülhamid bu amaçlarla halifeliğin gücünü etkin biçimde kullanmaya çalıştı. Sultan iç siyasetinde imparatorluğun tebaasının çoğunluğunu kapsayan bir strateji ile İslamî tabanı arasındaki bütünlüğü sağlamak istedi. Bu anlamda II. Abdülhamid Osmanlı Müslüman tebaasını İslam bayrağı altında toplama gayesindeydi. Dış siyasetinde ise Halife sıfatının İslam dünyası üzerindeki etkisini kullanarak Müslüman nüfus arasında politik bir ittifak ve ortak bir kimlik yaratmaya çabası içerisindeydi.

II. Abdülhamid iktidarı süresince devletin varlığını armalar, marşlar, madalyalar, nişanlar, törenler gibi bir takım unsurlarla sembolleştirmeye çalıştı. Bu siyaseti kapsamında Müslümanların yaşadığı değişik coğrafyalarda camiler, su kanalları, okullar, saat kuleleri, türbelerin onarımı ya da demir yolları inşası gibi faaliyetlerde bulunan Sultan II. Abdülhamid iktidarını ve imparatorluğu görünür kılma amacı taşıdı.

II. Abdülhamid İttihad-ı İslam siyasetinde başarıya ulaşmak için hac politikasına ayrı bir önem atfetmişti. Bu siyaset ile Sultan İslam'ın birleştirici gücünün önemini Mekke'ye gelen geniş kitlelere ulaştırabilirdi. Hac siyasetinden başka Sultan'ın kurduğunu bazı dernek ve cemiyetlerin çalışmalarını İslam Birliği siyasetinin etkili bir biçimde uygulanabilmesine katkısı olmuştu. Bu dönemde Sultan'ı destekleyen bir başka faktör basın olmuş ve II. Abdülhamid basını besleyerek onu İslamcı siyasetine hizmet eder konuma getirmeyi başarmıştı. Basılı medyanın gelişmesi, gazete ve dergilerin ekonomik açıdan daha erişilebilir hale gelmesiyle birlikte haber kaynaklarının okuyucu sayısı hızla yükseldi. Böylece İslam Birliği politikasının fikirlerini yayabilecekleri bir ortam oluştu.

Sultan II. Abdülhamid iç ve dış siyasetinin temelini oluşturan ve dünya üzerindeki Müslümanların birliğini hedef alan İttihad-ı İslam siyasetini, Kuzey Afrika'da özellikle sömürge devletlerine karşı bir silah olarak kullandı. Sultan, imparatorluğun merkezine uzak olan Kuzey Afrika'da Müslümanlara ulaşmak ve

onlar arasında İslam birliğini sağlayabilmek için bölgelerinde etkili olan din adamları, ulemalar ve tarikatların liderlerinden yararlanmaya çalıştı.

Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Müslümanları ile sorunsuz bir ilişki yürütebilmesinin en önemli sebebi bölgedeki tarikat liderlerinin Sultan'ın İttihad-ı İslam stratejisine verdiği destektir. Sultan Abdülhamid tarikat liderlerine vergi muafiyetleri, yüksek maaşlar, askerlik muafiyetleri, taamiye bütçesi ya da bunun gibi başka bir takım ayrıcalıklar vermekten geri durmadı. Sonuçta Sultan II. Abdülhamid bölgede etkili olan bu tarikatlarla olan ilişkisini artırdıkça onların İslam Birliği siyasetinde Sultan'a verdikleri destek de güçlendi.

Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Müslümanlarının İslam Birliği stratejisine destek vermelerini sağlamak için bölgedeki etkili tarikatlarla kurduğu ilişki daha çok Şazelilik, Rufâîlik, Senûsilik ve Ticanilik olmak üzere dört önemli tarikat üzerinden şekillendi.

Yaptığı reformlarla çevrenin merkeze entegrasyonunu sağlayan Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlarla olan yaklaşması da bu çerçevede yapılan bir siyasetti. Sultan tarikatların her türlü faaliyetini denetim altında tutmak istedi. Sultan II. Mahmud'un 1836 yılında Meclis-i Meşayih Nizamnamesi ile tekke ve tarikatları Meşihat makamına bağlaması merkezileşme açısından önemli bir adımdı. Sultan Mahmud sistematik biçimde tarikatların denetim altına alınmasını sağlamıştı. Sultan Abdülhamid dönemi ise devletin tarikatlarla yeniden yakınlaşmaya başladığı bir dönem oldu ve II. Abdülhamid, II. Mahmud'un başlattığı tekke ve tarikat siyasetini düzenlemeler yaparak devam ettirdi. Meclis-i Meşayih Nizamnamesinin 1891 senesinde yeniden düzenlenmesi bu kapsamdaki en önemli adımdır. Meclis-i Meşayih ta'dil ettiren Sultan II. Abdülhamid, tarikatların kesin olarak kontrol altına alınmasını sağladı.

Avrupalı devletler, Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika siyaseti kapsamında tarikatlarla yaklaşmasının Afrika bölgesini sömürgeleştirme yarışında kendileri için ciddi bir tehlike oluşturduğunun farkındaydı. Bu sebeple İngiltere, Fransa gibi devletler başta olmak üzere Kuzey Afrika'da bulunan konsoloslarından bölgedeki ahval, II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam stratejisi ve bölgedeki tarikatların Sultan'a desteğinin boyutu hakkında sık sık raporlar istedi. Avrupalı emperyalistler Kuzey Afrika'daki tarikatların Sultan'ın İslam Birliği düşüncesine verdikleri

desteğin önüne geçemeyince tarikatlar arasında iç karışıklık çıkarma yolunu denediler. Kuzey Afrika'da hâkim olan farklı tarikatlar arasındaki fikir ayrılıklarını kullanarak onları birbirine düşürmeye çalışsalar da bu siyasetlerinde de başarı elde edemediler.

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da uyguladığı siyaset kapsamında Avrupa'nın sömürgeci hırslarla Afrika içlerine girmesini engellemek ve Avrupa'nın işgaline karşı mahallî direnişini sağlamak amacıyla Afrika'da bir Osmanlı İslam birliği oluşturuldu. Oluşturulan bu Osmanlı askerî gücü bölgede barış ve güvenliğin koruyucusu haline geldi. Afrika Müslümanları arasında bir uyanış ve sağlam bir diriliş hareketinin başlatılmasına vesile oldu.



## KAYNAKLAR

### BİRİNCİL KAYNAKLAR

#### 1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi

##### Bab-1 Ali Evrak Odası

- BOA, BEO. 1081/81054 26 Ramazan 1315/ 17 Şubat 1898.  
BOA, BEO. 1335/100119 27 Safer 1317/ 5 Temmuz 1899.  
BOA, BEO. 1373/102930 Cemaziye'l-evvel 1317/ 24 Eylül 1899.  
BOA. BEO. 2128/159533 5 Cemaziye'l-evvel 1321/ 30 Temmuz 1903.  
BOA. BEO. 612/45881 6 Zilkade 1312/ 1 Mayıs 1895.  
BOA BEO. 357/26732 4 Şaban 1311/ 10 Şubat 1894.

##### Dahiliye

###### Dahiliye Mektubi Kalemî

BOA. DH. MKT. 2309/118 22 Şevval 1317/ 22 Şubat 1900.

###### Dahiliye Hukuk

BOA. DH. H. 21/9 16 Muharrem 1329/ 18 Ocak 1911.

###### Dahiliye Memur Sicil Zarfları

BOA. DH. SAİD. MEM. 17/10 29 Zilhicce 1298/ 21 Kasım 1881.

##### İrade

###### İrade Taltifat

BOA. İ. TAL. 161/ 1316 Ş-035 18 Şaban 1316/ 1 Ocak 1899.

BOA. İ.TAL. 49/1311 L-026 10 Şevval 1311/ 17 Nisan 1894.

Şura-yı Devlet

BOA. ŞD. 2569/21, 11 Şaban 1308/ 22 Mart 1891.

Yıldız Arşivi

Yıldız Esas Evrakı

BOA. Y.EE. 122/ 3, 29 Receb 1309/ 28 Şubat 1892.

## 2.Gazeteler ve Dergiler

Basiret

Hayat Tarih Mecmuası

Hürriyet

The Times

## İKİNCİL KAYNAKLAR

Abu-Manneh, Butrus. (May 1979). Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi. *Middle Eastern Studies*. 15. 2, 131-153.

Abun-Nasr, Jamil M. (1965). *The Tijaniyya: A Sufi Order in the Modern World*. London:Oxford University Press.

Ahmida, Ali Abdullatif. (1994). *The Making of Modern Libya, State Formation, Colonization and Resistance 1830-1932*. Albany: State University of New York.

Akarlı, Engin Deniz. (2006). The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization. *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East*. 26. 3, 353-366.

Akman, Zekeriya. (2013). *Osmanlı'da Devlet-Tekke Münasebetleri- Meclis-i Meşayih*, Ankara: Elips Kitap.

Aydın, Bilgin. (Güz 1998). Osmanlı Devleti'nde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşayihin Şeyhülislamlık'a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi. *İstanbul Araştırmaları*.7, 93-109.

\_\_\_\_\_ (2003). Meclis-i Meşayih. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Berkes, Niyazi. (2003). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bostan, İdris. (2010). Orta Afrika’da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895). *Belleten*. Ankara, 665-697.
- Buzpınar, Ş. Tufan. (2010-2011). Şeyh Muhammed Zafir ve Sultan Abdülhamid ile İlişkileri. *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 47-48, 213-223.
- \_\_\_\_\_ (2010). Şeyh Zâfir, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Büyüker, Kamil. (2004). *II. Abdülhamid Han’ın Şazeli Tarikatı Şeyhi Şeyh Muhammed Zafir Efendi ve Ertuğrul Tekkesi*. İstanbul: Kahraman Ofset.
- Çaycı, Abdurrahman. (1995). *Büyüksahra’da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çetinsaya, Gökhan. (1999). II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak’da Tarikat, Aşiret ve Siyaset. *Divan*. 2.
- \_\_\_\_\_ (1999). ‘İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet’: II. Abdülhamid’in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme. *Osmanlı*. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 380-388.
- Deringil, Selim. (1990). The Struggle against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propoganda. *Die Welt des Islami New Series*. 30. 4, 45-62.
- \_\_\_\_\_ (1998). *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*. London: Tauris.
- Eraslan, Cezmi. (1992). *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- \_\_\_\_\_ (1996). *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- \_\_\_\_\_ (2011). II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti. *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid içinde*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları 1. 419-432.
- Farah, E. Caesar. (2008). *Abdülhamid II and the Muslim World*. İstanbul: ISAR Foundation.
- Georgeon, François. (2012). *Sultan Abdülhamid*. Ali Berktay (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

- Gündüz, İrfan. (1989). *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat.
- Hayat Tarih Mecmuası*. (Aralık 1965). 1876-77 Türk-Rus Savaşı'nda Pakistan'ın Türkler'e Yardımı. 2. 11, 19-21.
- Hilmi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed. (1992). *Senûsîler ve Sultan Abdülhamid: Asr-ı Hamîdi'de Âlem-i İslam ve Senûsiler*. İsmail Cömert (haz.). İstanbul: Ses Yayınları.
- Kara, İsmail, Güzey, Hülya ve Yılmaz, Nergiz. (hızl.). (2002). *Hilafet Risaleleri: İslam Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: II. Abdülhamid Devri*. 1.cilt, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kara, Mustafa. (1998). II. Abdülhamid Dönemine Tasavvuf Tarihi Açısından Genel Bir Bakış. *II. Abdülhamid Dönemi Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul: Seha Neşriyat. 65-75.
- \_\_\_\_\_ (1980). *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler Zaviyeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- \_\_\_\_\_ (Eylül 1981). Şazeliye Tarikatı ve Üç Büyük Şeyhi. *Hareket*. 23-35.
- Karpat, Kemal. (2001). *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. NewYork: Oxford University Press.
- \_\_\_\_\_ (1986). Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslâmik Siyaseti: Yanlış Bir Görüşün Tesbiti", *Onuncu Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*. Ankara, 110-135.
- Kavas, Ahmet. (1998). Afrika. *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*. İstanbul: İSAM Yayınları. 131-152.
- \_\_\_\_\_ (2005). *Gecmişten Günümüze Afrika*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- \_\_\_\_\_ (2009). Muhammed b. Ali es-Senusi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- \_\_\_\_\_ (İstanbul 1999). Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı Tevarik Münasebetleri. *İslam Araştırmaları Dergisi*. 3, 171-195.
- \_\_\_\_\_ (2009). Senûsîyye. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Keddie, Nikki. (Mart 1969). Panislam as Proto-nationalism. *Journal of Modern History*. 41. 1, 17-28.
- \_\_\_\_\_ (1972). *Sayyid ad-Din "al-Afghani": A Political Biography*, Berkeley: University of California Press.
- Kemal, Namık. (20 Haziran 1868). Hubbül vatan minel iman ve el hakku yu'la vela yu'la aleyh, *Hürriyet*.
- Koloğlu, Orhan. (1990). Dünya Siyaseti ve İslam Birliği. *Tarih ve Toplum*. 14. 83, 268-273.
- Kurşun, Zekeriya. (1992). *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yayınları.
- \_\_\_\_\_ (2011). "Osmanlı Dünya Ekseninde II. Abdülhamid İmajı", *II.Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*. Coşkun Yılmaz (drl.). İstanbul.
- Landau, Jacob. (2001). *Panislam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme*. Nigar Bulut (çev.). İstanbul: Anka Yayınları. (orijinal baskı tarihi 1990).
- Lewis, Bernard. (1974). *Islam: Politics and War*. London: Princeton.
- Mardin, Şerif. (1983). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- \_\_\_\_\_ (2006). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- \_\_\_\_\_ (1991). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Martin, Bradford G. (1976). *Muslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa*. New York: Cambridge University Press.
- Motadel, David. (2012). Islam and the European Empires. *The Historical Journal*. 55.3, 831-856.
- Mehmed Şakir. (2009). *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti*. Gülden Sarıyıldız ve Ayşe Kavak (hızl.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Osmanoğlu, Ayşe. (2007). *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Selis Kitaplar.
- Öke, Mim Kemal. (1983). *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Önder, Muhammed. (2006). *Şazeliye Tarikatının Esasları*. İstanbul: Bedir Yayınları.
- Özbek, Nadir. (February 2005). Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism, and the Hamidian Regime, 1876-1909. *International Journal of Middle East Studies*. 37.1, 59-81.



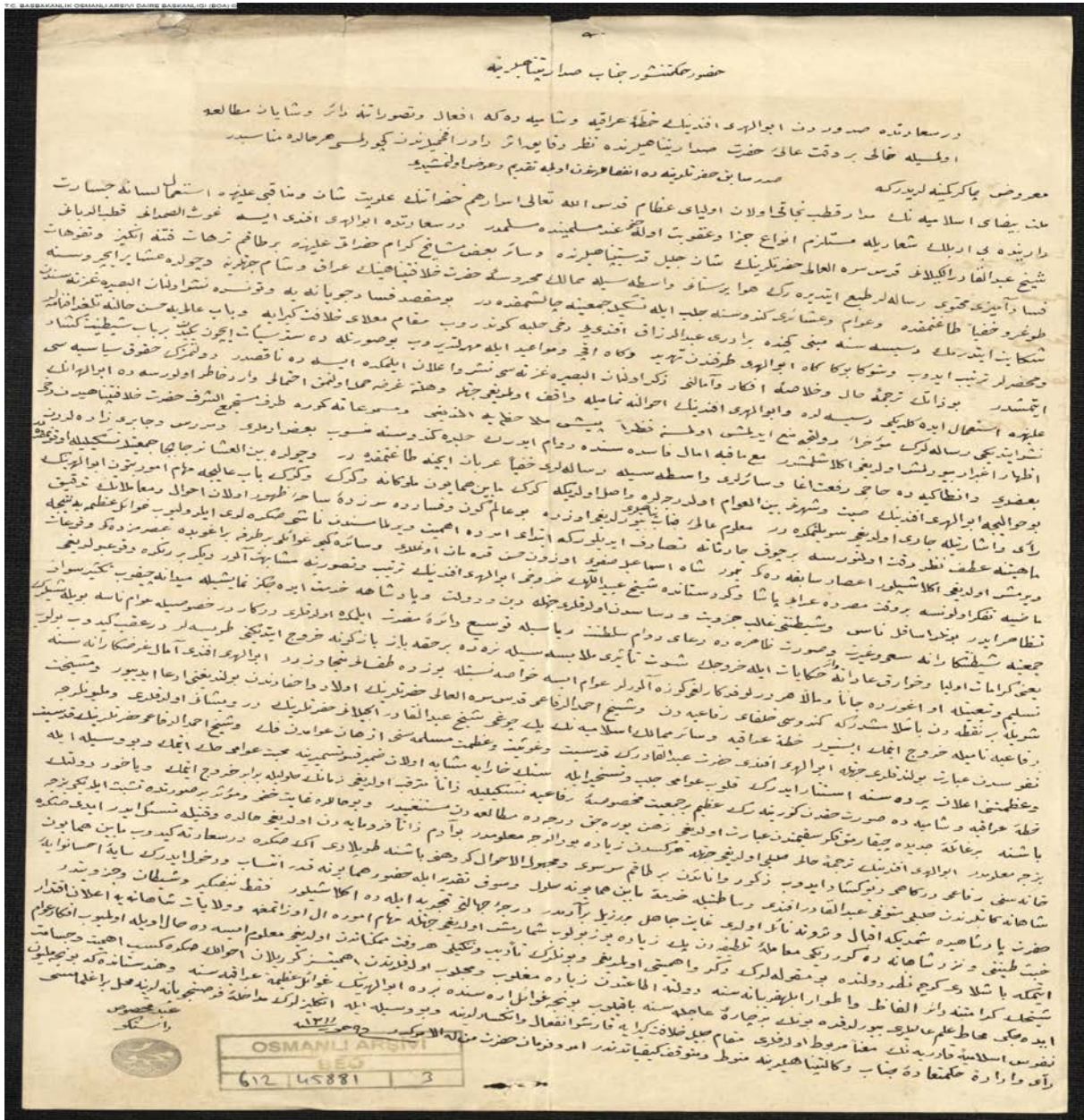
- \_\_\_\_\_ (2003). Imperial Gifts and Sultanic Legitimation during the Late Ottoman Empire, 1876-1909. Michael Bonner, Mine Ener, Amy Singer (Ed.). *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts* içinde. New York: State University of New York Press.
- Özcan, Azmi. (2003). İttihâd-ı İslâm. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özdağ, Abdullağ. (2014). Trablusgarp Vilayeti'nde İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı (1876-1911). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Ankara.
- Özköse, Kadir. (2012). Ahmed b. Muhammed Ticânî, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- \_\_\_\_\_ (2000). *Muhammed Senûsî Hayatı, Eserleri, Hareketi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özzorluoğlu, Süleyman Tevfik. (2011). *Abdülhamid'in Cinci Hocası Şeyh Ebü'l-Hüda*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Pouwels, Randall Lee. (1979) *Islam and Islamic Leadership in the Coastal Communities of Eastern Africa, 1700 to 1914*, University of California, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. California.
- Sırma, İhsan Süreyya. (2007). *II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- \_\_\_\_\_ (2009). *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Tandoğan, Muhammed. (2013). *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti(1800-1922)*. Ankara: TTK.
- \_\_\_\_\_ (2011). Osmanlı Devleti'nin Afrika'da Avrupa Sömürgeciliğine Karşı Siyaseti. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.
- Tanman, Baha. (1994). Şazelilik. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: Numune Matbaacılık.

- The Times*. (19 Ocak 1882). Panislamism and The Caliphate. s.8. The Times Digital Archive (18 Mart 2017).
- The Times*. (22 Mart 1900). Panislamism in Africa. s.5. The Times Digital Archive (18 Mart 2017).
- Turgut, Bekir. (1995). II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti Asya Politikası. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Kayseri.
- Varol, Muharrem. (2011). Yıldız Sarayı'nın Tekkeleri ve Sultan II. Abdülhamid'in Tarikat Politikası. Coşkun Yılmaz (Ed.). *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul* içinde. İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti.
- \_\_\_\_\_ (2010). Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşâyih'in Bilinen; Ancak Bulunamayan İki Nizamnamesi. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. 23, 39-68.
- \_\_\_\_\_ (2013). Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadî (1850-1909). Zekeriya Kurşun ve Haydar Çoruh (Ed.). *Tarihimizden Portreler Osmanlı Kimliği* içinde. İstanbul: ORDAF, 57-82.
- Yücer, Hür Mahmut. (2002). Sultan II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Tarikat Münasebetleri. Coşkun Yılmaz (Ed.). *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi* içinde. İstanbul.
- \_\_\_\_\_ (2004). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Yücesoy, Hayrettin. (1985). *Senusilik: Sufi Bir İhya Hareketi*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Zürcher, Erik Jan. (2004). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Yasemin Saner (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları (orijinal baskı tarihi 1993).

# EKLER

## EK 1

Eb'ül-Hüda Efendi tarafından tertib ve neşr edilen risalenin toplattırılması ve sıhhati keyfiyetin ışarı hakkındadır.



BEO.000612.045881.003

Huzûr-i Hikmet-nuşûr-ı cenâb-ı sadâret-penahîlerine

Dersâdet'te sudûrdan Ebu'l-Hüda Efendi'nin hitta-i Irâkiyye ve Şâmiyye'deki ef'âl ve tasavvurâtına dâir ve şâyân-ı mutâla'a olmasıyla hâlî bir vakt-i âlî-i hazret-i sadâret-penahîlerinde nazar-ı dakâyık-eser-i dâver-i fahîmânelerinden geçirilmesi her halde münâsibdir. Sadr-ı sâbık hazretlerine de infisâllerinden evvelce takdîm ve arz olunmuş idi.

Ma'rûz-i Çâker-i Kemîneleridir ki

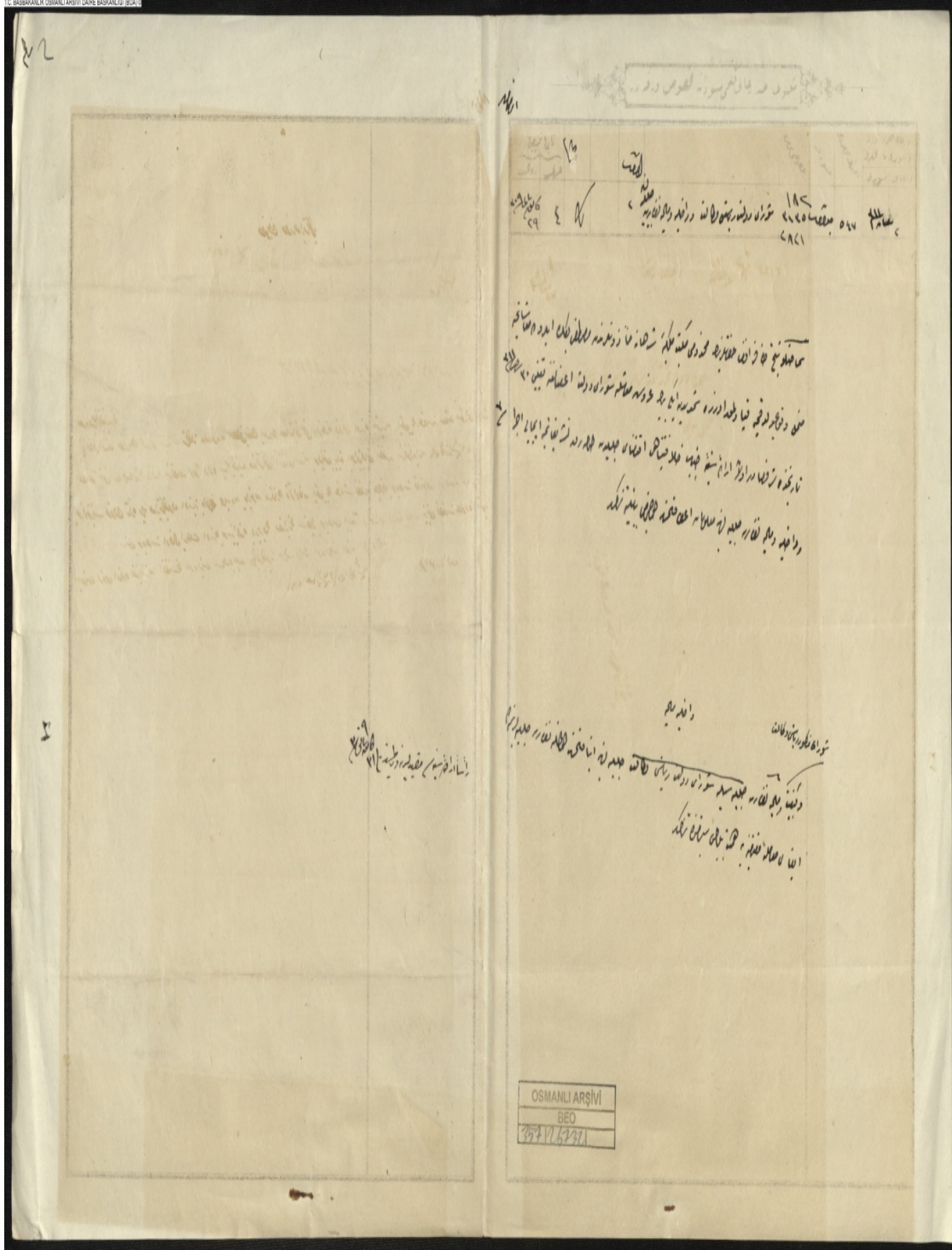
Millet-i Beyzâ-i İslâmiyye'nin medâr-ı kutb-i necâtı olan evliyâ-yı ızâm kaddesallahu teâlâ esrârahum hazerâtının ulviyet-i şân ve menâkıbı aleyhinde istimâl-i lisâna cesâret-i dâreynde bî-Erbil'in şi'ârıyla müstelzim envâ'-ı cezâ ve ukûbet olacağı ind-i müslimînde müsellemdir. Dersâdet'te Ebu'l-Hüda Efendi ise gavsü's-samedânî ve kutbu'r-Rabbanî Şeyh Abdü'l-Kâdiri'l-Geylanî kuddise sirrahu'l-âlf hazretlerinin şân-ı celîl-i kudsiyyet-penahîlerinde vesâir bazı meşâyih-i kirâm hazerâtı aleyhinde bir takım turrahât fitne-engîz ve tefevvühât-ı fesâd-ı âmîzi muhtevî risâleler tab' ettirerek heva perestani vasıtasıyla Memâlik-i Mahrûsa-i hazret-i hilâfet-penahînin Irak ve Şam cihetlerine ve çölde aşâyir içerisine doğru hafiyyen dağıtmakta ve avâm ve aşâyiri kendisine celb ile teşkîl-i cem'ine çalışmaktadır. Bu maksad fesâd-ı cübâneye ve Tunus'da neşrolunan *el-Basîra Gazetesi*'nden şikâyet ettirmek desîsesine mebnî geçende birâderi Abdü'r-Rezzak Efendi'yi dahi Haleb'e gönderip makâm-ı muallâ-yı hilâfet-kübrâya ve Bâb-ı Âlf'ye hüsn-i hâline telgrafnameler ve muhzırlar tertîb edip ve şuna buna gâh Ebu'l-Hüda tarafından tehdîd ve gâh akçe ve mevâ'id ile mühürlettirip bu sûretle de sened-i seyyiât için yeniden bir bâb-ı şeytâniyet küşâd etmiştir. Bu zâtın tercüme-i hâl ve hulâsa-i efkâr-ı âmâlini zikrolunan *el-Basîra Gazetesi* neşr ve i'lân eylemekte ise de nâkısdır. Devletimizin hukûk-i siyâsiyyesi aleyhinde isti'mâl edegeldiği desîselere ve Ebu'l-Hüda Efendi'nin ahvâline tamamıyla vâkıf olmadığı cihetle vehle-i garaz hamlolunmak ihtimâli vârid-i hâtır olursa da Ebu'l-Hudâ'nın neşrettiği risâlelerin muahharan devletce men' edilmiş olmasına nazaran pîş-i mülâhazaya alındığı ve mesmû'âta göre taraf-ı müstecmi'u's-şeref hazret-i hilâfet-penahîden dahi izhâr-ı igbirâr buyrulmuş olduğu anlaşılmıştır. Mamâfih âmâl-i fâsidesinden devam ederek Haleb'de kendisine mensûb bazı adamları ve müderris ve câbirizâdelerden bazıları ve Antakya'da Hacı Rıfat Ağa vesâirleri vâsıtasıyla risâleleri hafiyyen urban içine

dağıtmaktadır. Ve çölde beyne'l-aşâir câbecâ cem'iyet ile teşkîliyle okunmaktadır. Bu havâlîce Ebu'l-Hüda Efendi'nin sît ü şehrini beyne'l-avâm ol-derecelere vâsıl oldu ki gerek mâ-beyn-i humâyûn mülûkâne ve gerek Bâb-1 âlîce mehâm-1 umûr bütün Ebu'l-Hüdâ'nın re'y ve işâretiyle cârî olduğu söylenmektedir. Ma'lûm-i âlî-i cenâb-1 penahîleri buyrulduğu üzere bu âlem-i gün ve fesâdda serzede-i saha-i zuhûr olan ahvâl-i muâmelâtın tedkîk mâhiyetine atıf-1 nazar dikkat olunursa birçok hâdisâta tesâdüf edilir ki ibtidâ-yı umûrda ehemmiyet verilmemesinden nâşî sonraları ilerleyip gavâil-i azameye netîce vermiş olduğu anlaşılır. İ'sâr-1 sâbıkadaki Timur Şâh İsmail'e Safevî Uzun Hasan Karamanoğulları vesâire gibi gavâilî bir tarafa bırakıp da asrımızdaki vukû'ât maziye tefekkür olursa bir vakit Mısır'da Arabî Paşa ve Kürdistan'da Şeyh Abdullah'ın hurûcu Ebu'l-Hüda Efendi'nin tertîb ve tasavvuruna müşâbehet-âlûd diğere bir renkde vukû' bulduğu tezâhür eder. Bunlar esâfil-i nâs ve şeytanını gâlib cüz'iyet ve dessâsdan oldukları cihetle din ve devlet ve padişaha hizmet edeceğimiz nümâyîşiyle meydana çıkıp teksîr-i sevad cem'ine şeytankârâne sa'y ve gayret ve sûret-i zâhirede duâ-yı devâm-1 saltanat rüyâsiyle tevsî' dâire-i mazarrat eylemekte oldukları derkârdır. Hususiyle avâm-1 nâssa böyle şeylerin yani kerâmât-1 evliyâ ve havârik-i âdâta ve ez-hikâyât ile hurûcun şiddet-i te'sîri mülâbesesiyle nerede bir hokkabaz bazgüne hurûc ettiğini duysalar der-akab gidip bulup teslîm ve teb'iyetle o uğurda cânen ve mâlen her türlü fedakârlığı göze alırlar. Avâm ise havâssa nisbetle yüzde doksanı mütecâvizdir. Ebu'l-Hüda Efendi âmâl-i garazkârânesine şöyle bir noktadan başlamıştır ki kendisi hulefâ-i rufâ'iyeden ve Şeyh Ahmedü'r-Rufâî kuddise sirrahu'l-âlî hazretlerinin evlâd ve ahfâmdan bulunduğunu iddia ediyor. Ve meşîhat-1 Rufâiye namıyla hurûc etmek istiyor. Hıttâ-i Irâkiye vesâir memâlik-i islâmiyyenin pek çoğu Şeyh Abdülkâdir Geylanî hazretlerinin dervîşânı oldukları ve milyonlarca nüfûsdan ibâret buldukları cihetle Ebu'l-Hüda Efendi hazret-i Abdülkâdir'in kudsiyyet ve gavsîyyet ve azamet-i müslimesini ezhân-1 avâmdan fekk ve Şeyh Ahmedü'r-Rufâî hazretlerinin kudsiyyet ve azametini i'lân perdesine istinâd ederek kulûb-i avâmı celb ve teshîr ile seng-i hârâyâ müşâbih olan zamir-i kasvet-semîrine muhabbet-i avâmı hak etmek ve bu vesîle ile hıttâ-i Irâkiye ve Şamiyye'de sûret-i hakdan görünerek azîm bir cem'iyet-i mahsûsa-i Rufâiye teşkîliyle zaten müterakkib olduğu zamanın hulûliyle beraber hurûc etmek veyâhut devletin başına bir gâile-i cedîde çıkarmak fikr-i sakîminden

ibâret olduğu zihin yoracak derecede mutâla'adan müstağnîdir. Ve bu hallere gayet hafî ve müesser bir sûrette teşebbüs eylediği bizce ma'lûmdur. Ebu'l-Hüda Efendi'nin tercüme-i hâli Haleb'li olduğu cihetle herkesden ziyade buralarca malûmdur. Bu adam zaten fûrûmâyeye olduğu halde vaktiyle tese'ül eder idi. Sonra hanesini Rufâî dergâhı deyü küşâd edip zükûr ve inâsdan bir takım serseri ve mechûlü'l-ahvâl-i gürûhunu başına topladı. En sonra Dersââdet'e gidip mâbeyn-i humâyun-i şahâne kâtiblerinden Haleb'li müteveffâ Abdülkâdir Efendi vesâtatıyla hizmet-i mâbeyn-i humâyûna hulûl ve sevk-i takdîr ile huzûr-i humâyûna kadar intisâb ve duhûl ederek sâye-i ihsânvâye-i hazret-i padişâhîde şimdiki ikbâl ve servete nâil oldu. Gayet câhil bir rezil adamdır. Derece-i cehâleti tecrübe ile de anlaşılır. Ve şeytan ve cüz'iyettir. Habîs tîneti ve nezd-i şâhânede gördüğü muâmele-i taltîfeden pek ziyâde bozulup şımarmış olduğu cihetle mehâm-ı umûra el uzatmaya ve vilâyât-ı şahaneye i'lân-ı iktidâr etmeye başladı. Gerçi nazar-ı devlette bu makûlelerin zikr ve ehemmiyeti olmadığı ve bunların te'dîb ve tenkîli her vakit mümkinâtdan olduğu ma'lûm ise de hâl öyle olmayıp efkâr-ı avâm şeyhin kerâmetine dâir elfâz ve etvâr-ı ebleh-karîbânesine devlete itâ'attan ziyade mağlûb ve meclûb olduklarından ehemmiyetsiz görülen ahvâlin sonra kesb-i ehemmiyet ve cesâmet edeceği muhât-ı ilm-i âlîleri buyruldukta bunun bir çâre-i âcilesine bakılıp bunca gavâil arasında bir de Ebu'l-Hudâ'nın gavâil-i azîme-i Irâkiyesine ve Hindistan'daki bunca milyon nüfûs-i İslâmiye-i Kâdiriye'nin ma'nen merbût oldukları makâm-ı celîl-i hilâfet-kübrâyâ karşı infi'âl ve inkisârlarına ve bu vesîle ile İngilizlerin müdâhale-i fırsatçıyânelerine mahal bırakılmaması re'y ve irâde-i hikmet-âde-i cenâb-ı vekâlet-penâhîlerine menût ve mütevakkıf keyfiyâtandır. Emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Abd-i mahsus Mahmud

## EK 2

Şeyh Zafir Efendi'nin mahdumu Mustafa Bey'in Şura-yı Devlet Azalığı'na tayini hakkındadır.



BEO.000357.026732.001

2 Şa‘bân sene 311

Şûrâ-yı Devlet Riyâseti vekâlet ve Dâhiliye ve Mâliye Nezâret-i Celîle’den umûrdur.

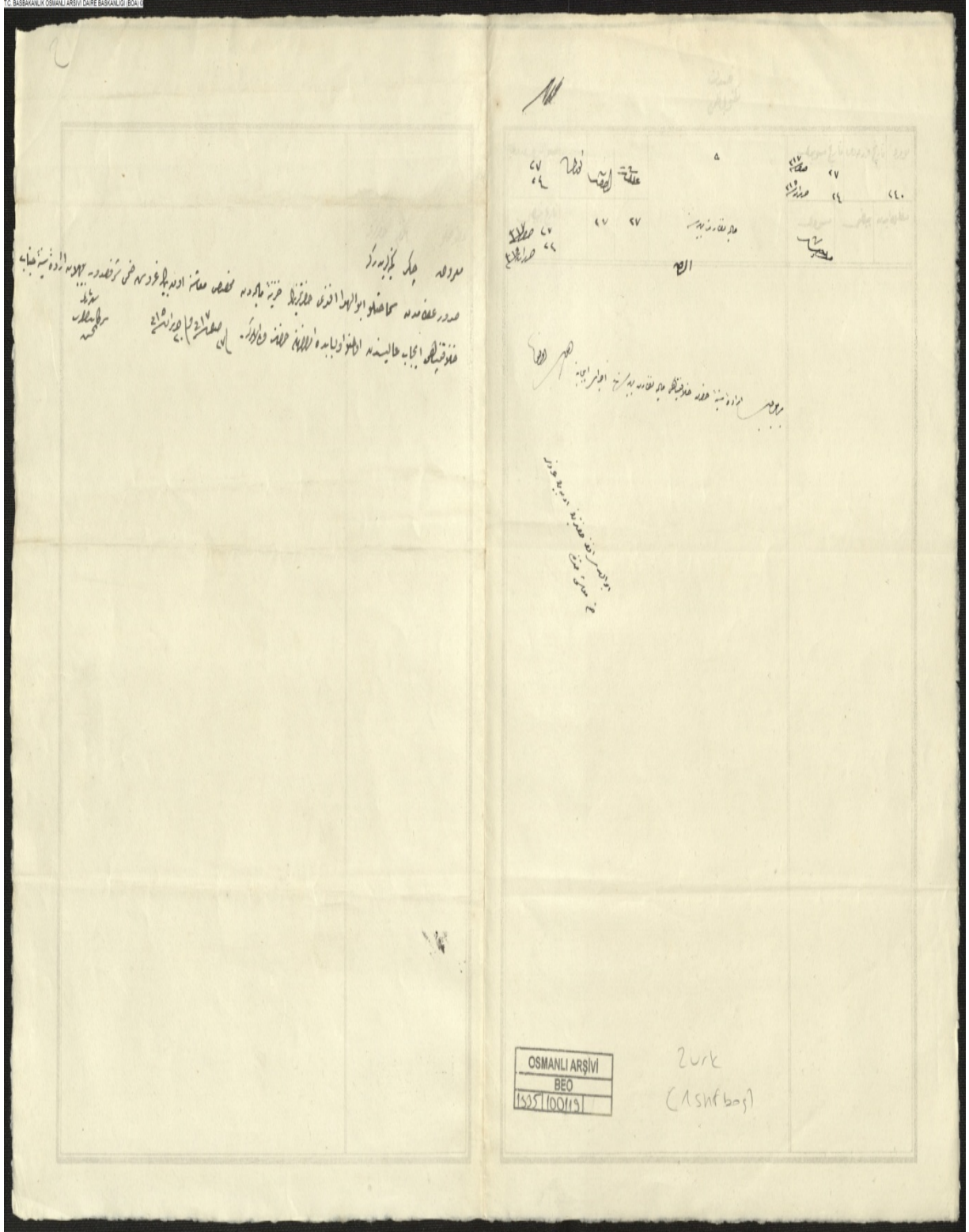
Semâhatlü Şeyh Zâfir Efendi hazretlerinin mahdûmu Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne mezûnlarından Mustafa Bey’in ileri de maaşâtça munhall vukû‘ buldukça kapatılmak üzere şimdiden iki bin kuruş maaşla Şûrâ-yı Devlet azâmlığına ta‘yîni 30 Receb 311 tarihinde şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penahî iktizâ-yı celîleden olarak teşrîfâtca icâbı icra ve Dâhiliye ve Mâliye nezâret-i Celîlelerine ma‘lûmât i‘tâ kılınmış olduğu beyanıyla tezekkür.





### EK 3

Ebü'l-Hüda Efendi Hazretleri'nin maaşına zam yapılması hakkındadır.



BEO.001335.100119.001

Maliye Nezâret-i behiyyesine  
27 Safer sene 1317

22 Haziran 1315

Ber-mûceb-i irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî Maliye Nezâret-i behiyyesine  
icrâsı icabına himem olundu

Ebü'l-Hüdâ Efendi hazretlerinin on bin kuruşa zamm-ı ma'âş zimmında.

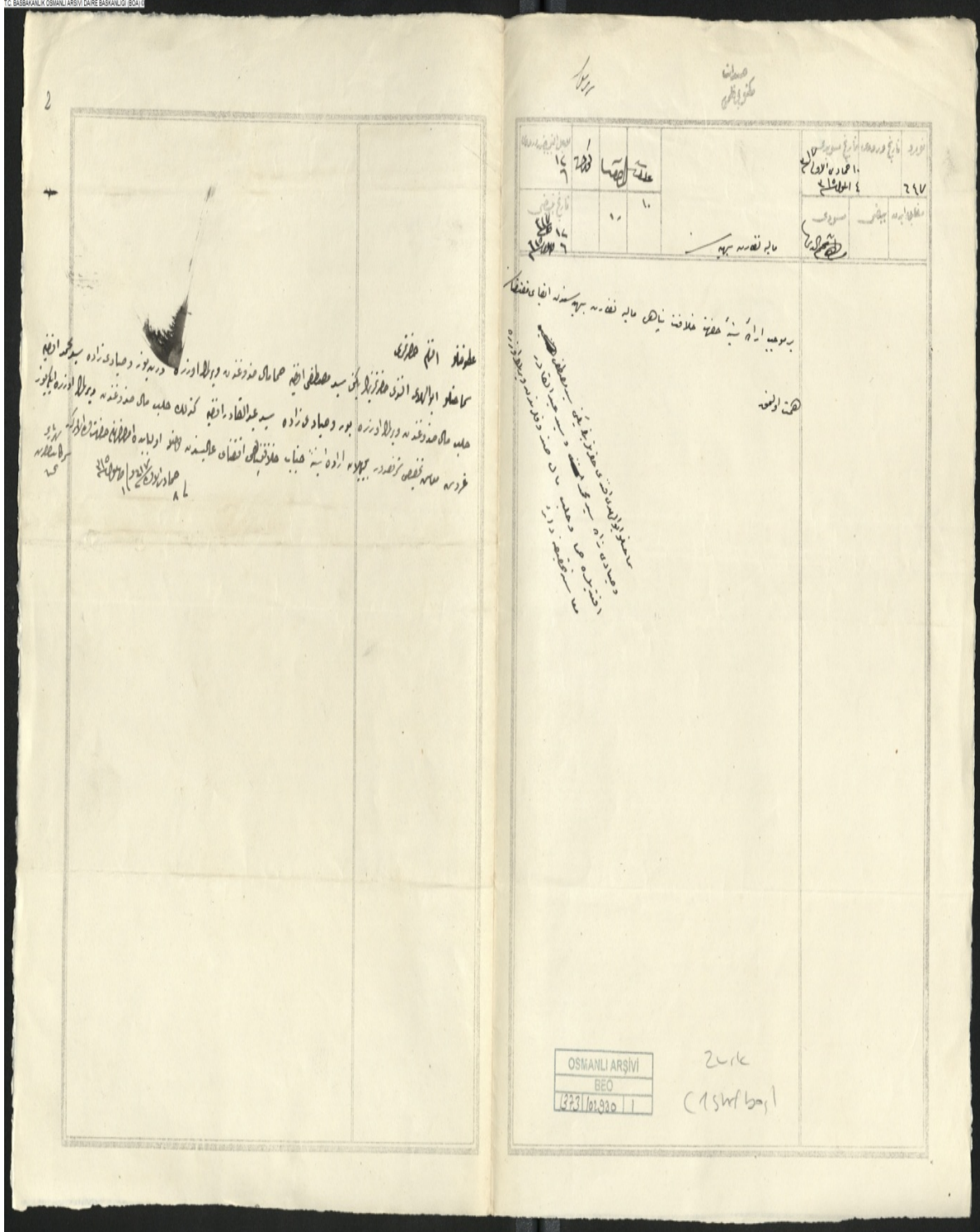
Maruz-u çaker-i kemineleleridir ki

Sudûr-u azamdan semâhetlü Ebü'l-Hüda Efendi hazretlerinin hazine-i maliyeden  
mahsus maaşına on bin kuruş zammı şeref sudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı  
hilafetpenahi icab-ı alisinden olunması ol babda emr ü ferman hazreti veliyyü'l-  
emrindir.



EK 4

Ebü'l-Hüda Efendi'nin yeğeni Seyyid Mustafa Efendi'ye Hama Mal Sandığı'ndan, Sayyadzade Seyyid Mehmed Efendi ile Saayadzade Abdülkadir Efendiye'de Haleb Mal Sandığı'ndan maaş tahsis edilmesi hakkındadır.



BEO.001373.102930.001

Maliye Nezâret-i behiyyesine

Ber-mûceb-i irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî Maliye nezâret-i behiyyesinden îfâ-yı muktezâsına himmet olunmak.

Semâhetlu Ebü'l-Hüda Efendi hazretlerinin yeğeni Seyyid Mustafa ve Sayyâdîzâde Seyyid Mehmed ve Seyyid Abdülkâdir Efendilere Hama ve Haleb mal sandıklarından verilmek üzere ma'âş tahsîsine dâir.

Atûfetlu efendim hazretleri

Semâhetlû Ebü'l-hüda efendi hazretlerinin yeğeni Seyyid Mustafa Efendi Hama mal sandığından verilmek üzere dört yüz ve Sayyâdîzâde Seyyid Mehmed Efendi'ye Haleb mal sandığından verilmek üzere yüz ve Sayyâdîzâde Seyyid Abdülkadir Efendi'ye kezâlik Haleb mal sandığından verilmek üzere iki yüz kuruş ma'âş tahsisi şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî iktizâ-yı âlisinden olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 8 Cemaziye'l-âhir sene 1317 ve Fî 1 Eylül 1315.

Ser-kâtib-i hazret-i şehriyârî Muhsin

## EK 5

Ebü'l-Hüda Hazretleri'nin Haleb'de muhtac-ı tamir olan dergahının masrafları vilayet emvalinden tesviye olunmak üzere tamirat-ı lazimesinin icrası, irade-i seniyye iktizasından bulunduğu, Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'nden tebliğ kılınmakla icabının icrası hakkındadır.

OSMANLI ARŞİVİ  
BEO  
L1281159533

2 vrk  
(1 shf boş)

2  
2

صادرته علی سوبانی

عدد	۱۱	بیش	سود	۲
بیش				
سود				

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ایرود دواخانه ایالتی بایرک کتبه ایازده ساقی اولدی که قلدوز بیلده قناغی کورقده  
دو قالدورده ایازده ایازده قنیه اولدی ایازده قنیه ایازده قنیه ایازده قنیه  
ایازده قنیه ایازده قنیه ایازده قنیه ایازده قنیه ایازده قنیه  
ایازده قنیه ایازده قنیه ایازده قنیه ایازده قنیه ایازده قنیه

بایرک کتبه ایازده قنیه

BEO.002128.159533.001

Mâliye Nezâret-i Celîlesine

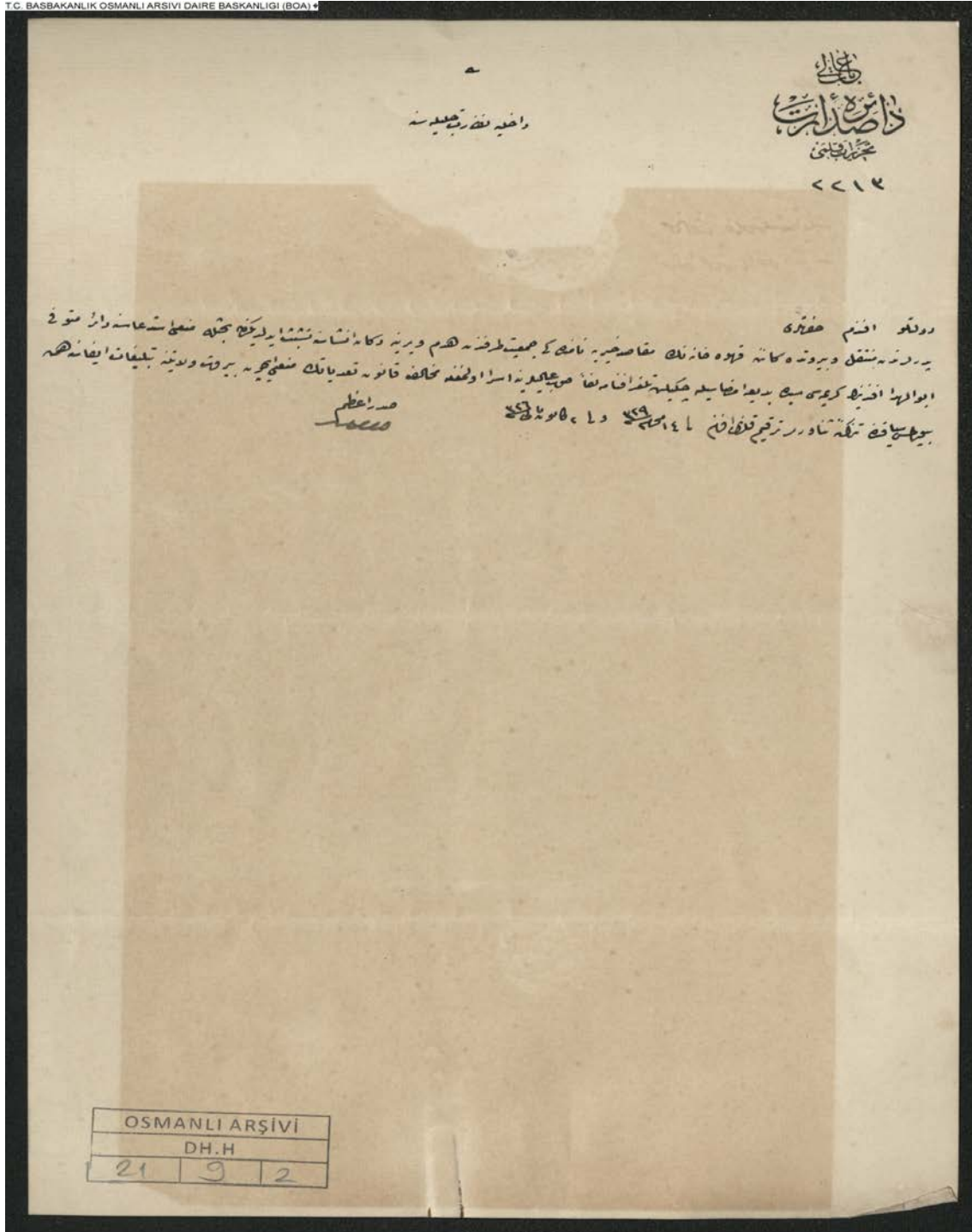
2 Cemaziyelahir sene 1321 tarihli tezkireye zeyldir. Semâhetlu Ebu'l-hudâ efendi hazretlerinin Haleb'de muhtâc-ı ta'mîr olan dergâhının masârifi vilâyet emvârine tesviye olunmak üzere ta'mîrât-ı lâzîmesinin icrâsı şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penahî iktizâ-yı âlîsinden bulunduğu mâ-beyn-i hümâyûn baş-kitâbet-i celîlesinden ba-tezkire-i husûsiye tebliğ kılınmak ber-mantûk-ı emr u fermân-ı hümâyûn-ı şâhâne icâbının icrâsına himmet.

Ber-mûceb-i işâret-i âliye.



## EK 6

Ebü'l-Hüda Efendi kızı Seyyide Bedia imzasıyla pederinden intikal eden ve Beyrut'ta bulunan kahvehanenin Mekasid-ı Hayriye Cemiyeti tarafından yıkılmak istendiğine dair çekilen telgrafdır.



DH.H.00021.00009.002

Dahiliye Nezaret-i Ceflesine

Devletlü efendim hazretleri

Pederlerinden müntakil ve Beyrut'ta kain kahvehanenin Makâsıd-ı Hayriyye nâmındaki cemiyet tarafından hedm ve yerine dükkan inşasına teşebbüs edildiğinden bahisle men'i istidasına dair müteveffi Ebü'l-Hüda Efendi'nin kerimesi Seyyide Bedia imzasıyla çekilen telgrafname leffen savb-ı alilerine isra olunmağla muhalif-i kanun u tadiyahın men'i için Beyrut vilayetine tebligat ifasına himmet buyurulması siyakında tezkire-i senaverîn terkîm kılındı efendim.

14 muharrem 1329

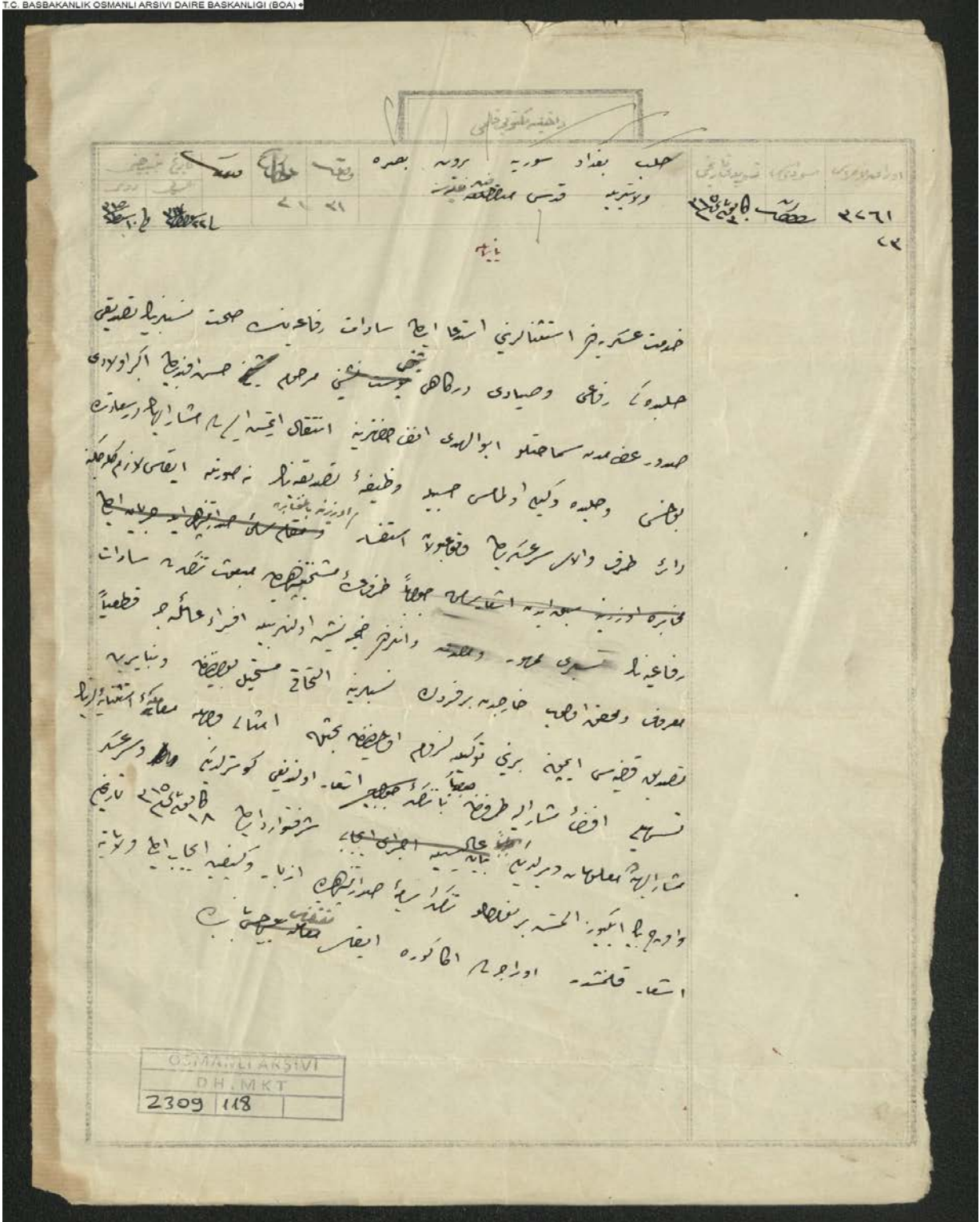
Sadrazam



EK 7

Rufailerin askerlikten muafiyetleri hususunda Seraskerlik'e malumat verildiğinin ilgili vilayetlere bildirildiği hakkındadır.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)



OSMANLI ARSIVI	
DH. MKT	
2309	118

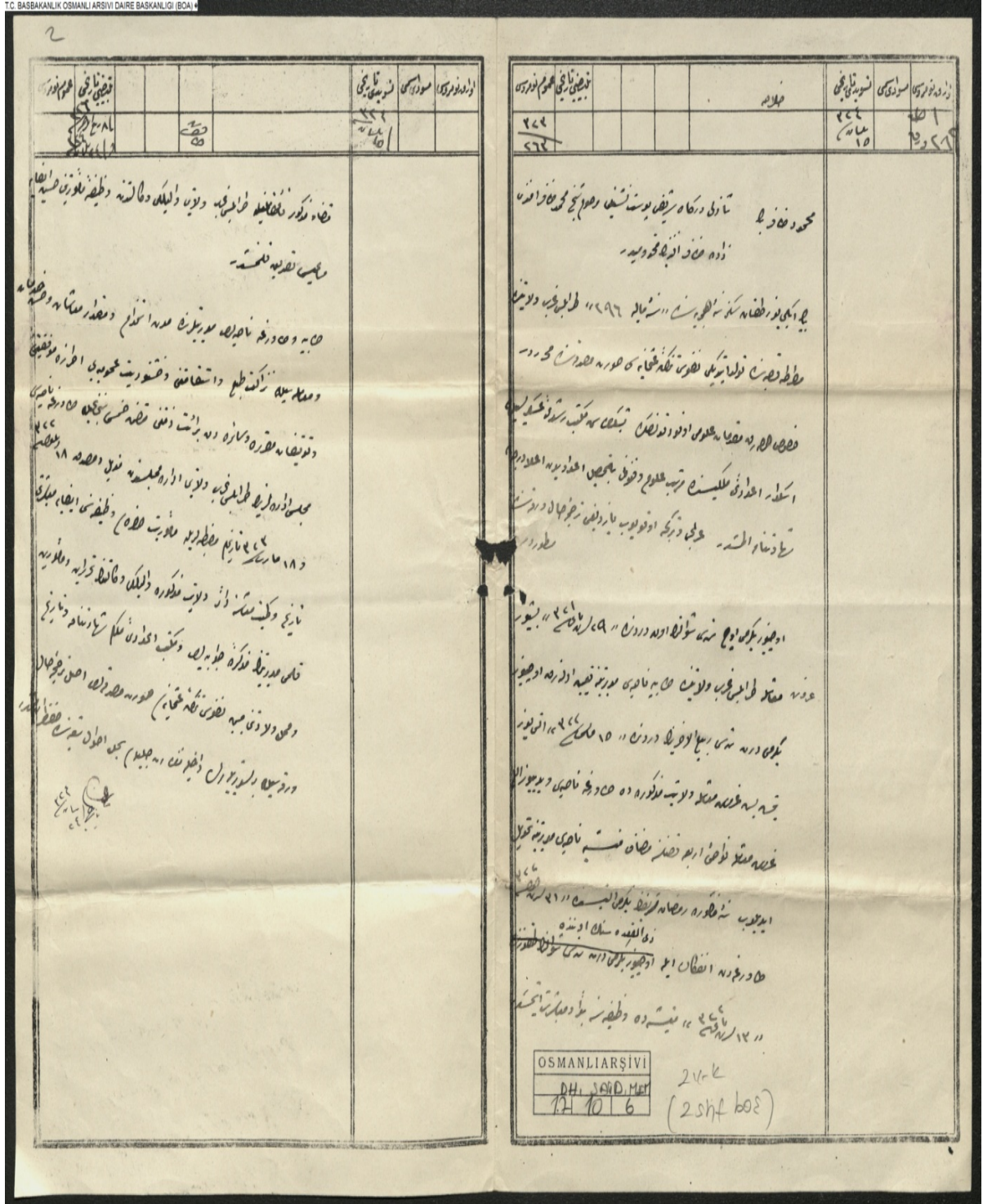
DH.MKT.02309.00118.001

### Dahiliye Mektubi Kalemî

Hizmet-i askeriyeden istisnalarını istid'a eden sadât-ı rufâiyyenin sıhhat-i nesheblerinin tasdiki Haleb'deki Rufâi ve Sayyâdi dergâhı şeyhi postnişîni merhûm Şeyh Hasan Efendi'nin ekber evladı sudûr u azamdan semahetlü Ebü'l- Hüda Efendi hazretlerine intikal etmiş ise de müşarunileyhin Dersaadet'te bulunması ve Haleb'de vekili olmaması hasebiyle vazife-i tasdikinin ne suretle ifası lazım geleceğine dair taraf-ı vâlâ-yı seraskeriyenin vukû bulan istifar üzerine bi'l-muhabere cevaben taraf-ı aliyye-i meşihatpenahiye mebus tezkireden sadât-ı rufâiyyenin neshebleri memhûr ve musaddak efrad-ı ailece katiyen maruf ve muhakkak olup haricden bir ferdin nesheblerine iltihakı müstahil bulunmasından ve benaberin tasdik-i kaziyyesi için birine tevkile lüzûm olunmayacağından bahisle emsâli vecihle muamele-i istisnaiyyelerinin tezhili efendi-i müşarunileyh tarafından cevaben bâ-tezkire-i cevabiyye işar olunduğu gösterildiği ve serasker-i müşarunileyhe malûmat verildiği şeref tevârüd eden 18 Kanun-i Sâni 1315 tarihli ve 3261 numarolu tezkire-i sâmiyye-i sadaretpenahide izbar ve keyfiyet icab eden vilayete işar kılınmıştır ona göre ifa-yı muamele buyurulması bâbında.

EK 8

Mahmud Zafir Bey, Zafir Efendi oğlu, 1298 Trablusgarb doğumlu, Trablusgarb Münşiye Kazası Müdürü hakkındadır.



Hulâsa

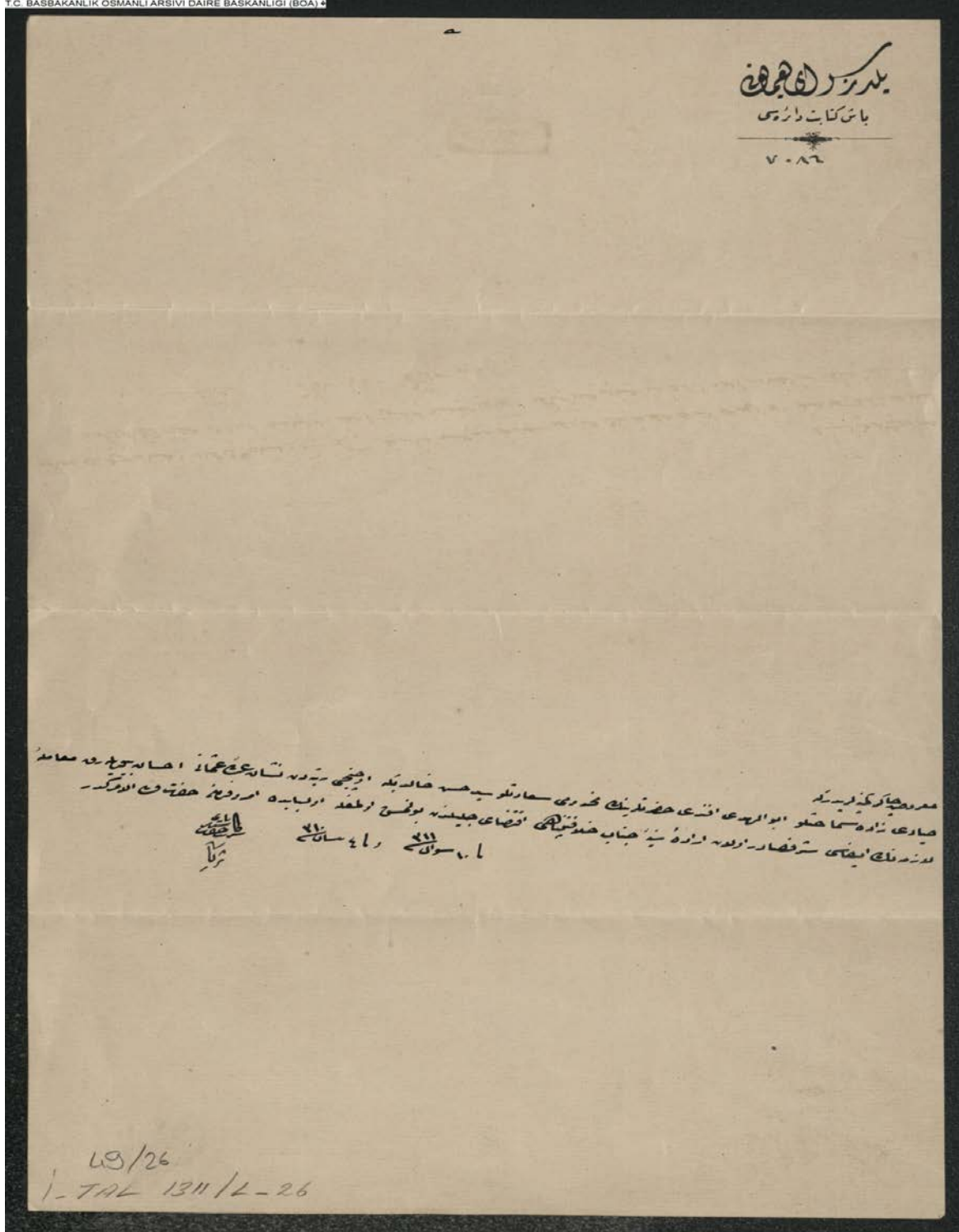
Mahmud Zâfir Bey Şazeli dergâh-ı şerîfi postnişîni merhûm-i Şeyh Mehmed Zâfir Efendi zâde Zâfir Efendi'nin mahdûmudur.

Bin ikiyüz doksan sekiz sene-i hicriyesinde “sene-i mâliye 296” Trablusgarb vilâyetinde Mutarrata kasabasında tevellüd ettiği nüfûsu tezkire-i Osmâniyesi sûret-i musaddakasında muharrerdir. Husûs olarak mukaddemât-ı ulûmu okuduktan sonra Beşiktaş Mekteb-i Rüşdiyye-i Askerîsiyle Üsküdar İ'dâdî-i Mülkîsinde müretteb ulûm ve fûnûnu tebcîl idâdîden alâ derece şahâdetnâme almıştır. Arabî ve Türkçe okuyup yazdığı tercüme-i hâl derûnunda mestûrdur.

Üçyüz yirmi üç senesi Şevvali'nin on dördünde “29 Teşrîn-i sâni sene 321” beşyüz kuruş maaşla Trablusgarb vilâyetinde Tabya nâhiyesi müdüriyetine tayîn olunarak üçyüz yirmi dört senesi Rebû'l-âhîrinin dördünde “15 Mayıs sene 322” altı yüz yetmişbeş kuruş maaşla vilâyet-i mezkûrede Tavurga nâhiyesi ve yedi yüz elli kuruş maaşla nevâhî-i erba'a kazasına muzâf Menşiye nâhiyesi müdüriyetine tahvîl edilip sene-i mezkûre Ramazân-ı Şerîf'in yirmi altısında “21 Teşrîn-i Evvel sene 322” Tavurga'dan infikâk ile Zilka'desinin onunda “12 Teşrîn-i sanî sene 322” Menşiye'de vazîfesine bed'en ve mübâşeret etmiştir.

## EK 9

Seyyadlarzade Ebü'l-Hüda Efendi'nin mahdumu Seyyid Hasan Halid Bey'e üçüncü rütbeden Osmani nişanı ihsanı hakkındadır.



I.TAL.00049.00026.001

Ma'rûz-i Çâker-i Kemîneleridir ki

Sayyâdîzâde semâhatlü Ebü'l-Hüdâ Efendi hazretlerinin mahdûmu saâdetlü Seyyid Hasan Hâlid Bey'e üçüncü rütbeden nişân-ı âlî-i Osmanî ihsân buyrularak muâmele-i lâzimenin îfâsı şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penahî iktizâ-yı celîlinden bulunmuş olmakla ol-bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 10 Şevval sene 311 ve Fî 4 Nisan sene 310.

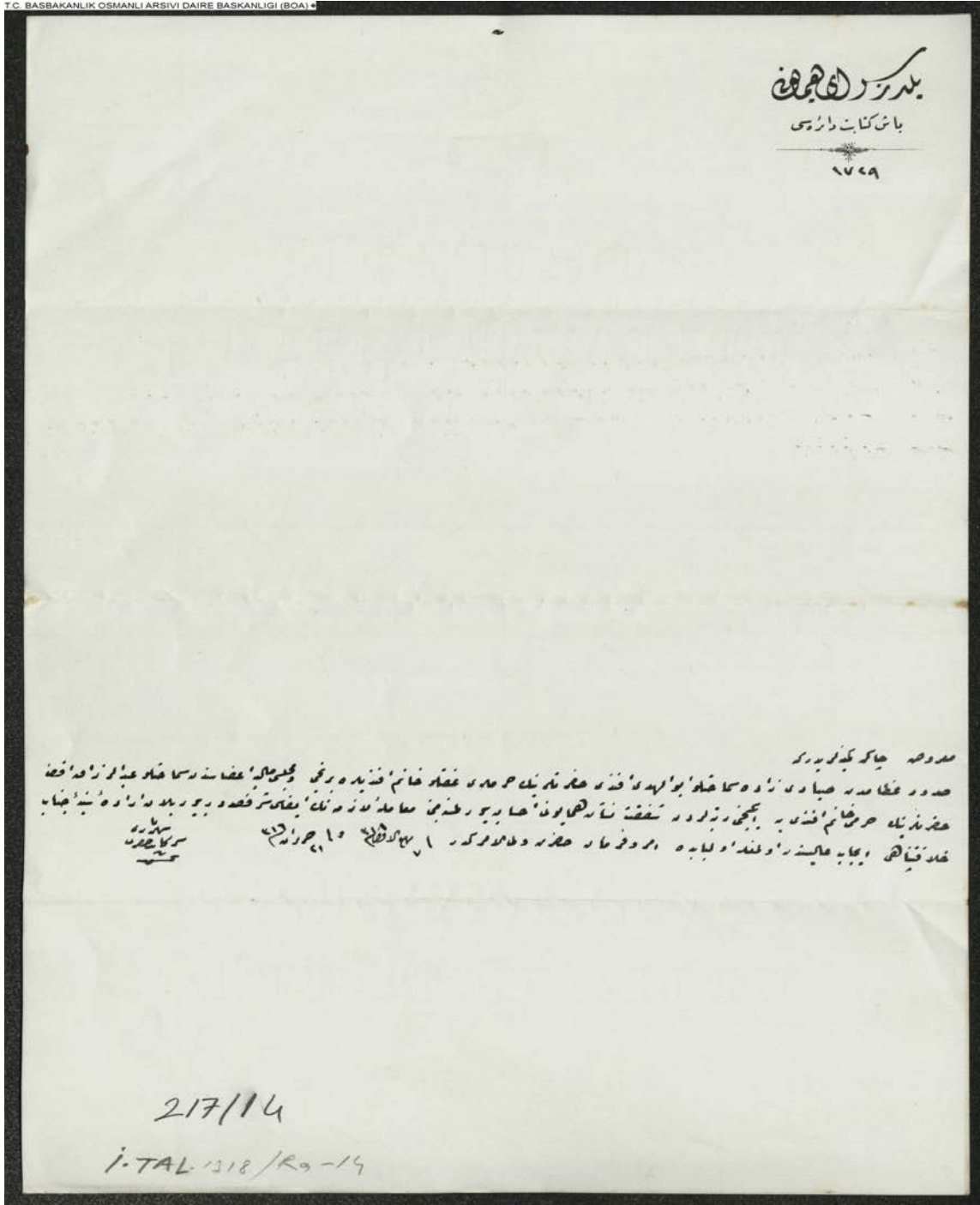
Serkâtib-i Şehriyârî bende

Süreyyâ



**EK 10**

Sayyadzade Ebü'l-Hüda Efendi'nin haremleri hanımlara birinci ve Meclis-i Maliye azasından Abdurrezzak Efendi'nin haremi hanıma ikinci rütbelerden şefkat nişanı ihşamı hakkındadır.



I.TAL.00217.00014.001

Ma'rûz-i Çâker-i Kemîneleridir ki

Sudûr-i izâmdan Sayyadizade semâhatlü Ebu'l-Hudâ efendi hazretlerinin haremleri hanım efendileri ve Meclis-i Maliye Azasından semahetlü Abdülrezzak Efendi hazretlerinin haremi hanım efendiye ikinci rütbelerden şefkat nişan-ı hümayunu ihsan buyurulmasına mebni muamele-i lazîmenin ifası şeref sudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi icab-ı âlisinden olmakla ol-bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

21 Haziran 1316

Serkâtib-i şehriyârî bende

Tahsin





# ÖZGEÇMİŞ

## KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Ayda BEKTAŞ

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 05 Ağustos 1991, İstanbul

Elektronik Posta: aydasarikaya@gmail.com

## EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	2015
Yüksek Lisans	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı	2017

## İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2015-2017	TRT World	Yardımcı Yapımcı

## YABANCI DİLLER

İleri düzeyde İngilizce

Başlangıç düzeyinde Almanca